

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

СТОЦЬКИЙ Ярослав Васильович

УДК 322.272(477.84) “1944/1964”

**КОНФЕСІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (ГАЛИЦЬКИЙ РЕГІОН)
В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
У 1944-1964 Р.Р.**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі проблем релігійних процесів в Україні Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України

Науковий консультант

ЯРОЦЬКИЙ Петро Лаврентійович,

доктор філософських наук,
професор, провідний науковий співробітник
Відділення релігієзнавства
Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди
НАН України (м. Київ)

Офіційні опоненти

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович,

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни
Інституту історії НАН України (м. Київ);

ПАНЧЕНКО Петро Пантелеймонович,

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
та методики викладання Київського
міського державного педагогічного
інституту імені Б. Д. Грінченка (м. Київ);

СТОКОЛОС Надія Георгіївна,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри філософії і соціальних
наук Рівненського інституту
слов'янознавства (м. Рівне).

Захист відбудеться « » червня 2009 р. о 14-й годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.161.03 в Інституті філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (01001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4)

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (01001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4)

Автореферат розісланий «22» травня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філософських наук, доцент

О. В. Бучма

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Західна Україна, передусім її Галицький регіон, відразу після звільнення від німецької окупації у липні 1944 р. посіла особливе місце в політичній, ідеологічній, а також геополітичній стратегії державно-партійного керівництва СРСР та УРСР. Це було викликане тим, що саме Галицький регіон (Львівська, Дрогобицька, Тернопільська та Станіславська області) відзначався специфічними історичними, національними, культурними, релігійними, звичаєвими особливостями і в умовах збройної боротьби УПА за незалежну Україну вважався на той час (1944-1964 р.р.) найбільш проблемним для тоталітарної державної влади. При цьому нею бралось до уваги насамперед наявність в Галицькому регіоні великої чисельності конфесійної мережі, яка безпосередньо підпорядковувалася своїм зарубіжним центрам, зокрема Ватикану. Саме тому все, що відбувалося в цьому західному регіоні СРСР, контролювали особисто найвищі керівники влади Кремля, які, як доведено в дисертації, з посиланням на виявлені таємні документи, розробляли, ухвалювали, коректували плани ліквідації Греко-Католицької, Римо-Католицької, Вірмено-Католицької церков, а також мінімізації і повної нейтралізації діяльності й впливу на населення в умовах скасування зазначених церков наявних в цьому регіоні протестантських конфесій, іудейських і мусульманських громад. У реалізації цих планів вирішальна роль відводилася репресивним органам (насамперед НКДБ – МДБ), державно-партійному апарату на місцях, а також підконтрольній радянському режиму Російській Православній Церкві, про що засвідчують секретні архівні документи обраного для дослідження періоду. У цьому контексті потребували всебічного висвітлення відносини між самими конфесіями регіону, зокрема дослідження мотивації їхньої опозиційності чи компромісності щодо державної влади у досліджуваний період, а також характер конфесійних трансформацій, спричинених входженням РПЦ у традиційний греко-католицький Галицький регіон. Вплив Російського Православ'я ставав вирішальним для визначення характеру релігійної життєдіяльності кожної конкретної конфесії регіону, і до цього часу є джерелом напружених відносин між

Ватиканом і Москвою, між Римо-Католицькою Церквою і Московською патріархією, а також використовується екстремістськими антиукраїнськими елементами для розпалювання міжконфесійної і міжнаціональної ворожнечі в самій Україні. Об'єктивне, науково обґрунтоване висвітлення цих аспектів надає особливої актуальності цьому дослідженню.

Відтак, відтворення повної картини релігійного життя і стану конкретних релігійних організацій в Галицькому регіоні України, які стали об'єктом репресивної, ідеологічної, адміністративної боротьби Радянської держави з релігією, з урахуванням її наслідків для сьогодення, має важливе і наукове, і державне значення. Дослідження актуалізується самим інтертекстом конфесійної ситуації регіону, в якому, у порівнянні з рештою регіонів України, на той час зберігалася висока релігійність населення у поєднанні з чітко вираженою національною самосвідомістю, і до середини 1950-х років активно діяв український національно-визвольний рух опору – безкомпромісний у ставленні до комуністично-радянської влади та її атеїстичної ідеології.

Слід зазначити, що вищезазначена проблема досліджувалася в основному тільки щодо діяльності Української Греко-Католицької Церкви¹ і обмежувалася аналізом проведеного Львівського собору у березні 1946 р., натомість інші діючі в регіоні конфесії залишалися майже поза увагою дослідників, а їхній вплив, як розкривають архівні документи даного періоду, на особисте й суспільне життя в цілому був досить вагомим. Саме тому досліджуваний відтинок української історії є важливим, повчальним та вимагає сучасного прочитання і трактування з метою відновлення історичної справедливості, оскільки зарубіжні релігійні центри, які спричинилися до активних конфесійних трансформацій в Галичині, продовжують і сьогодні використовувати свої впливи та зв'язки з певними релігійними та

¹ В даному тексті дисертації вживаються вирази “Українська Греко-Католицька Церква”, “Греко-Католицька Церква”, а також “греко-католики”. Натомість “Уніатська церква” і “уніати”, як тотожні вирази, фігурують тільки в цитатах. Хоча ці вирази були вживані до кінця XIX ст. і навіть ще в міжвоєнний період, але сьогодні вони мають риси образи, бо несуть на собі тавро міжконфесійної полеміки. Водночас необхідно зазначити, що вирази “Уніатська церква”, “Унійна церква”, “З'єднана церква” асоціюються з Берестейською унією 1596 року. В Австрійській монархії, а згодом у Австро-Угорській імперії розповсюдженою стала назва “Греко-Католицька Церква”. Це поняття ширше, бо відноситься до католиків візантійської традиції: білорусів, українців, румунів, угорців. У період II Речі Посполитої вживалися назви “візантійсько-слов'янський обряд” або “грецько-русинський обряд”. Щоправда Андрей Шептицький у документах і шематизмах вживає назву “Галицька Греко-Католицька церковна провінція”. Римський Апостольський Престол до періоду митрополита Йосифа Сліпого іменував Греко-Католицьку Церкву українців, в основному, як “Ecclesia Graeco-Rutena”, тобто “Церква Грецько-Руська”. Після Другої світової війни серед української еміграції на Заході поширився (з 1959 р.) термін “Українська Католицька Церква”. Ватиканом щодо греко-католиків здебільшого вживається назва «Католицька Церква східно візантійського обряду» або «Католицька Церква візантійсько-українського обряду». Ці назви одночасно відносяться як до її джерел, так і до національного характеру більшості її визнаців.

політичними колами для досягнення своєї геополітичної мети. І це також актуалізує дане дослідження, оскільки ситуація, яка склалася в Галицькому регіоні після відновлення УГКЦ в умовах незалежної України, не сприймається адекватно Московським патріархатом як об'єктивна реальність і використовується РПЦ в сучасному православно-католицькому діалозі з вимогою відновлення колишнього стану силоміць нав'язаного галицьким греко-католикам російського православ'я.

І ще один важливий аспект. Конфесійні трансформації, але вже не в політично-ідеологічному, а в соціально-психологічному розумінні, є актуальними і для сучасної України. Це пов'язано із нинішнім соціально-економічним розвитком нашої країни, в результаті якого кілька мільйонів наших громадян, здебільшого з Галицького регіону, змушені шукати кращої долі в інших країнах. Таким чином, відбувається трансформація свідомості самих віруючих, включених у чуже соціальне і конфесійне середовище, в якому вони не можуть у всій повноті задовольняти свої національні та релігійно-духовні потреби. Всередині нашої країни це безпосередньо пов'язано із зменшенням чисельності віруючих, у першу чергу в так званих традиційних церквах. Цей фактор також зумовлює актуальність даного дослідження крізь ретроспективну призму етноконфесійних трансформацій, зокрема в контексті польсько-української депортації 1944-1946 р.р.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація тематично пов'язана з виконанням планових тем відділу історії релігії і практичного релігієзнавства Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України: “Релігійний фактор у контексті політичного життя і духовної трансформації українського суспільства: історія, стан, перспективи” (№ 01020004093); “Тенденції розвитку релігії і релігійності в українському суспільстві” (№ 01014002660).

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей державної політики Радянського Союзу щодо релігії і Церков в Галицькому регіоні Західної України у 1944-1964 р.р., методів і форм її застосування у 1944-1953 р.р. (сталінський період) і 1954-1964 р.р. (роки хрущовської “відлиги”) та масштабів конфесійних трансформацій в регіоні, спричинених цією політикою.

Досягнення поставленої мети передбачило вирішення таких основних завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;
- з'ясувати конфесійну ситуацію в західних областях України станом на початок 1944 року;
- дослідити специфіку етноконфесійних трансформацій, зумовлених депортацією польського населення з України і українського населення з Польщі у 1944–1946 р.р.;
- провести порівняльний аналіз дій державної влади щодо релігії і конкретних конфесій у сталінський і хрущовський періоди та виявити їх вплив на конфесійні трансформації в західних областях України;
- проаналізувати стан УГКЦ після Львівського собору 1946 року в період сталінізму;
- розкрити методи входження РПЦ в конфесійне поле Галичини після насильницької ліквідації УГКЦ;
- з'ясувати конфесійний стан протестантських та інших релігійних організацій (римо-католиків, іудеїв, баптистів, п'ятидесятників, адвентистів, Свідків Єгови, мусульман), які діяли в Галицькому регіоні у сталінський та в хрущовський періоди;
- показати роль священнослужителів у духовному житті віруючих-мирян та їхній внесок у протидію атеїстичній пропаганді та комуністичній ідеології.

Об'єкт дослідження – конфесійне життя Західної України у 1944-1964 роках та державної політики Радянського Союзу щодо релігій, яка призвела до різних форм нетерпимості й дискримінації і впливала на істотне обмеження свободи віровизнання в даному регіоні України.

Предмет дослідження – конфесійні трансформації у західних областях України (Галицький регіон) в контексті державно-релігійної політики у 1944–1964 р.р.

Хронологічні рамки даного дослідження обмежуються 1944–1964 роками, але нижній хронологічний рубіж, як статистичний соціологічний фактор, сягає кінця 1930-х років, а в окремих випадках, як причинно-базове тло, – 1920-х років, коли протестантські деномінації увійшли в релігійний простір Західної України. Досліджуваний хронологічний період 1944-1964 років характерний тим, що ці роки охоплювали сталінський (1944-1953 р.р.), а згодом і хрущовський (1953-1964 р.р.) періоди, під час яких в цьому регіоні здійснювалася, ініційована Комуністичною партією СРСР на виконання її програмних засад, найінтенсивніша боротьба державної влади з релігією: відбувалися арешти і ув'язнення духовенства, чернецтва, активних віруючих, знімалися з реєстрації релігійні громади, церкви, молитовні будинки, костьоли, синагоги, монастирі та заборонялося проведення в них релігійних відправ.

Територіальні рамки даного дослідження визначаються територією Галицького регіону України, а саме таких областей: Тернопільської, Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківської), Львівської, Дрогобицької (у 1959 р. – приєднана до Львівської області).

Методи наукового дослідження. Методологічну основу праці складають принципи історизму, об'єктивності, позаконфесійності, світоглядного плюралізму, толерантності, які уможливили вивчення і компаративістику подій і фактів в їх генезисі та інтегральності, з проекцією на сучасні реалії державно-релігійної політики в Україні. При вирішенні конкретних дослідницьких завдань застосовано такі методи: проблемно-хронологічний (пошуки державно-церковного компромісу, інтенсифікація боротьби держави з релігією, діяльність легальних і підпільних релігійних громад), порівняльний (кількості легальних і нелегальних релігійних громад, кількості діючих легально і нелегально священнослужителів), останній аспект аналізувався із залученням методу біографістики, а також використовувався метод систематизації та класифікації документальних матеріалів.

Наукова новизна дослідження. У дисертації, на основі проаналізованих архівних джерел та опрацьованої історіографічної літератури, доведено, що західні області України, насамперед їх галицький сегмент, у період 1944-1964 р.р. були, у порівнянні зі всією Радянською Україною, своєрідним оазисом високої національної і духовної свідомості, тереном активної збройної антикомуністичної боротьби, з широкою діючою мережею церков і релігійних організацій, значна частина яких підпорядковувалася своїм зарубіжним релігійним центрам (католицьким, протестантським, іудейським). Установлено, що державна політика СРСР і підвладного Кремлю уряду УРСР була спрямована на насильницький злам національно-релігійної стійкості населення цього регіону України з метою недопущення його впливу на центральні, північні і східно-південні регіони затеїзованої України шляхом застосування комплексно-системних політичних, адміністративних, ідеологічно-пропагандистських заходів, спрямованих на докорінну трансформацію традиційного церковно-релігійного комплексу, нейтралізацію національно-релігійних, духовно-етичних виявів свідомості українців та віруючих інших етнічно-конфесійних спільнот, поширених в цьому регіоні, а також зруйнування традиційних каналів зв'язку із зарубіжними релігійними центрами, що фактично означало повну ізоляцію всіх конфесій від Західного світу встановленим «залізним занавісом».

У дисертації обґрунтовано низку положень, які відзначаються новизною:

- суспільно-політичні процеси у 1944-1964 р.р. у західних областях України, насамперед в Галицькому регіоні, мали свою особливість, оскільки здійснювалася широкомасштабна кампанія, безпосередньо керована і здійснювана кремлівським керівництвом СРСР, з метою нейтралізації національно-визвольного руху в цьому регіоні шляхом послаблення його духовної бази і знищення чи мінімізації підтримки з боку духовенства і віруючих Української Греко-Католицької Церкви, відриву католицьких (греко-католицьких, римо-католицьких, вірмено-католицьких) митрополій і єпархій від юрисдикції Апостольської Столиці у Ватикані, насильницького насадження послушного державній владі православ'я

московсько-російського кшталту після ліквідації УГКЦ на організованому державною владою Львівському соборі цієї Церкви у березні 1946 р.;

– конфесійну мапу регіону було значною мірою змінено в результаті евакуації українського населення з території Польщі та поляків з території України, яка супроводжувалася трагічними наслідками і порушила етноконфесійну рівновагу. Офіційна польська влада, бойовики підпільної Армії Крайової терором і грабунками примушували українців залишати свою етнічну територію і виїжджати до УРСР. Такі ж акції проти поляків у західних областях України здійснювала радянська влада, а також формування УПА, примушуючи поляків виїжджати до Польщі. Депортація безпосередньо вплинула на конфесійні зміни (в першу чергу у РКЦ і УГКЦ), оскільки з 482 тис. депортованих до УРСР українців більшість становила греко-католики Перемишльської єпархії і Апостольської Адміністрації Лемківщини, а також частина православних Холмсько-Підляшської єпархії. Натомість із України до Польщі депортовано більшість (із 790 тис.) римо-католиків польської національності, що призвело до відчутної деструктуралізації Римо-Католицького Костьола в західних областях України;

– римо-католицька мережа до депортації поляків з України складалася з понад однієї тисячі костьолів і каплиць, які в основному знаходилися в трьох галицьких областях. Львівську римо-католицьку дієцезію обслуговували 754 ксьондзів. Після депортації поляків діючими в усій Галичині залишилося тільки 38 римо-католицьких громад, які, по суті, стали опорною базою католицизму на терені всієї Західної України, оскільки в залишених діючих римо-католицьких костьолах задовольняла свої релігійні потреби частина “невозз’єднаних” з РПЦ греко-католиків, а також римо-католики із сусідніх областей України, де взагалі не залишилося діючих католицьких культових об’єктів;

– конфесії пізнього протестантизму (баптисти, п’ятидесятники, адвентисти, а також Свідки Єгови) намагалися досягти компромісу з радянською владою, щоб отримати право на легальну діяльність. Чисельність цих громад внаслідок польсько-української депортації дещо збільшилася. Майже всі громади баптистів і значна частина громад п’ятидесятників увійшли до утвореної (не без

тиску державної влади) Всесоюзної Ради Євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ). Таких громад станом на 1946 р. налічувалося в Галицькому регіоні 128 з 7 тис. віруючих. Оскільки Свідки Єгови радянською владою були заборонені як “антирадянська організація”, керована зарубіжним центром в США, і діяли нелегально, в глибокому підпіллі, офіційно не надавалося їх статистичних даних, але за фіксацією спецслужб (КДБ) у трьох галицьких областях підпільно функціонувало понад 230 громад і з майже 5 тис. їх вірян – Свідків Єгови. 1946 і 1951 роки позначені масштабними репресіями проти цієї релігійної організації, конфесійна структура якої була знищена в Галицькому регіоні в результаті масової депортації всіх сімей Свідків Єгови до Сибіру;

– Холокост євреїв під час Другої світової війни призвів до майже цілковитого їх зникнення на етноконфесійній карті західних областей України. Проте у 1946 р. у Львівській області вже існувала іудейська громада і діяла центральна синагога у Львові (понад 1500 віруючих) і три незареєстровані іудейські громади в Станіславській області (400 віруючих). Гуманітарна діяльність Львівської синагоги (фінансова допомога бідним одновірцям, сиротам, організація культурно-просвітницького життя євреїв, налагодження зв’язків із закордонним єврейством та його релігійними організаціями) сприяла росту релігійності євреїв у Львові і перетворенню Львівської синагоги в осередок єврейства Західної України. Саме тому чинність синагогіальної мережі у 1962 р. була владою припинена, синагоги закрито, інституціональний іудаїзм в Галицькому регіоні силоміць, по суті, скасовано;

– антирелігійна політика партійно-радянської влади під час так званої хрущовської “відлиги” (1954-1964 р.р.) у західних областях України мала свою специфіку: з одного боку, відбувалася реабілітація і звільнення з місць ув’язнення значної частини духовенства і рядових віруючих (греко-католиків та деяких протестантських течій), а з другого, – почався ідеологічний тиск на релігію, широке розгортання масових атеїстичних заходів, які в партійних документах (постановах ЦК КПРС і ЦК Компартії України) обґрунтовувалися тим, що “церква і різні релігійні секти значно пожвавили свою діяльність, зміцнили свої кадри і, гнучко

пристосовуючись до сучасних умов, поширюють релігійну ідеологію”. Ідеологічна інтенсифікація боротьби з релігією хрущовського режиму призвела до численного зменшення легально діючих релігійних громад, закриття храмів і молитовних будинків, зняття з реєстрації активно діючого духовенства і закриття майже половини діючих культових приміщень, посилення репресій проти найактивніших священнослужителів і звичайних віруючих. Натомість релігійні громади, які діяли підпільно, зуміли не тільки уникнути значних втрат, а й наполегливо поширювали свій вплив на населення західних областей УРСР;

– уповноважені Ради у справах РПЦ і уповноважені Ради у справах релігійних культів в західних областях України у своїй повсякденній роботі на місцях спиралися не на правові документи, а на ідеологічні засади марксизму-ленінізму щодо релігії і церкви, на рішення з’їздів і конференцій Комуністичної партії, постанови ЦК КПРС, ЦК КП України, Ради Міністрів СРСР, Ради Міністрів УРСР, рішення місцевих обкомів КП України і облвиконкомів з питань релігії та атеїстичної пропаганди, на законодавчі та інші нормативні акти Союзу РСР та Української РСР, якими детально окреслювався контроль за дотриманням законодавства про релігійні культи, адміністративна і кримінальна відповідальність за його порушення. До функцій уповноважених входило: сприяння масовій атеїзації суспільства, контроль за додержанням законодавства про культи, облік релігійних громад і груп віруючих, служителів культів, молитовних будинків. Уповноважені у співпраці із органами КДБ і МВС намагалися взяти під свій контроль релігійні організації, які були заборонені і діяли нелегально, хоча, як повноправні члени ООН, СРСР і УРСР підписали всі правові документи, в т. ч. й Загальну Декларацію Прав Людини від 10 грудня 1948 року в статті 18 якої проголошено, що “кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії...”, але в реальному радянському житті вони не дотримувалися цих прав й одночасно радянською державною владою надавалася підтримка Російській Православній Церкві, як протидії поширенню греко-католицизму і протестантизму. Діяльність обласних уповноважених у західних областях України була направлена на насильницьке опрацювання греко-католицьких віруючих, виявлення

невозз'єднаного духовенства і чернецтва УГКЦ, закриття греко-католицьких монастирів, укрупнення релігійних громад протестантських організацій, залучення православного духовенства до пропагандистських акцій проти підпільних громад греко-католиків, Свідків Єгови, покутників, зняття з реєстрації діючих релігійних громад і закриття церков, костьолів, молитовних будинків, монастирів РПЦ, запровадження так званої радянської обрядовості тощо;

– наприкінці 50-х років минулого століття, коли із місць ув'язнення і заслань повернулася більшість із 344 репресованих священиків УГКЦ, активізувалася підпільна мережа греко-католицьких громад і чернечих домашніх церков, що викликало тривогу Московської патріархії і російського православ'я в західних областях України. З метою нейтралізації підпільної діяльності греко-католицьких громад та їх впливу на легально діючі православні громади з “оправославнених” колишніх греко-католиків Московська патріархія РПЦ паралельно з вимогами партійних постанов до правоохоронних органів – МВС, КДБ, прокуратури, судів, а також обласних структур Ради у справах РПЦ – посилити адміністративний контроль і кримінальне переслідування, зобов'язала підконтрольній їй єпархії РПЦ в західних областях України всіляко протидіяти відродженню мережі підпільних греко-католицьких громад і зміцнювати легально діючі парафії РПЦ з “оправославнених” греко-католиків, нейтралізуючи будь-які вияви в них греко-католицької обрядовості, культу і навіть інтер'єру;

– на початку 1960-х років розпочалася масова кампанія закриття діючих православних Церков в Західних областях України, мережа яких в кілька разів перевищувала кількість православних парафій в усій Україні. Закриттю у першу чергу підлягали ті православні церкви і парафії, в яких відправляли богослужіння возз'єднані з РПЦ колишні греко-католицькі священики (лише у Львівській області наприкінці 1964 року у 692 зареєстрованих православних церквах таких священиків було 417 із 489). Загалом у 1961-1964 р.р. було знято з реєстрації і закрито у Львівській області 650 церков, Івано-Франківській – 307, Тернопільській – 311 церков. Але ця кампанія ще більше посилила катакомбну мережу УГКЦ, в яку

почали вливатися ті священики і рядові віруючі, які після ліквідації у 1946 р. УГКЦ формально “оправославилися”, але зберегли греко-католицьку самосвідомість;

– відносна стабілізація мережі ЄХБ була порушена у 1959-1961 р.р. прийнятими Всесоюзною Радою ЄХБ під тиском влади “Положенням про Союз ЄХБ”, які мали на меті скорочення молитовних зібрань і проповідників майже на половину (до 50 %). Це відбувалося паралельно з розгортанням широкої атеїстичної пропаганди, що, зрештою, призвело до відходу значної частини віруючих із зареєстрованих громад ЄХБ до нелегально утвореної Ради Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ), а також посилення адміністративного тиску на колишніх п’ятидесятників, які становили більшість у громадах ЄХБ в Галицькому регіоні України. У цілому в трьох західних областях відбувалася двовекторна трансформація в легально діючих громадах ЄХБ і в нелегальних, неприєднаних до ЄХБ громадах: кількість зареєстрованих громад зменшувалася, а кількість віруючих залишалася стабільною і навіть збільшувалася, оскільки зміцнювалася нелегально діюча мережа громад баптистів і п’ятидесятників. У 1964 р. органи КДБ виявили 233 новостворених громади Свідків Єгови, в яких налічувалося до 3 тис. віруючих. Ця релігійна організація зростала в Галицькому регіоні з “нуля”, оскільки у 1951 р. відбулося масове виселення всіх Свідків Єгови до Сибіру з конфіскацією їх житла і майна;

– у 1961-1964 р.р. активізувався релігійний рух так званих “покутників”, що виник наприкінці 1954 р. в середовищі греко-католиків, який, по суті, став антиватиканським (як реакція на процеси, що відбувалися у світовому католицизмі, зокрема, на явище “аджорнаменто”, започатковане II Ватиканським Собором (1962-1965 р.р.)) і антирадянським. Загалом у трьох західних областях України державними органами було виявлено майже 300 “покутників”, які намагалися розширити сферу свого впливу на Закарпаття, Буковину і навіть Молдову. Проте крайній фанатизм і догматична обмеженість не давала “покутникам” шансів на значну чисельну і географічно поширену релігійну організацію. Суспільна ізоляція, постійний контроль державних органів, відсутність більш-менш відчутної підтримки з боку широкого загалу греко-католиків не давали “покутникам” можливості перетворитися у діяльну релігійну організацію.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що в ній вирішено комплекс історичних і релігієзнавчих проблем, які дали змогу проаналізувати і конкретизувати вплив і методи радянської влади з метою насильницької зміни історично сформованого церковно-релігійного комплексу в західних областях України у 1944–1964 р.р. Вони актуальні й для сучасної України, оскільки на її території діють ієрархічні структури під юрисдикцією зарубіжного релігійного центру, геополітичні амбіції якого не зазнали істотних змін після розпаду Радянського Союзу та утворення незалежної України.

Практичне значення дисертації зумовлене тим, що її результати можуть бути використані в історичних, історіософських, етнологічних, політологічних, релігієзнавчих дослідженнях при розробці відповідних оновлених курсів з історії України, історії релігії в Україні, історії Центрально-Східної Європи, конкретних спецкурсів з окремих конфесій, які зазнали нищівних трансформацій в роки радянської влади. Матеріали дослідження можуть бути використані для гуманітарних наукових установ, вищих навчальних закладів, аналітичних центрів, державних установ, безпосередньо Державним комітетом України у справах національностей і релігій, теологічних інституцій, що сприятиме глибшому осмисленню побудови толерантних відносин між державою і Церквою в сучасних умовах, мінімізації міжконфесійних конфліктів, прогнозуванню стратегічного розвитку держави як на внутрішній, так і на зовнішній арені. Дослідження має міжнародне теоретичне і практичне значення в контексті українсько-польських, українсько-ватиканських, ватикансько-московських відносин, оскільки всі названі суб'єкти були і залишаються дотичними до проблем, які впливають з поданого до захисту дослідження.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертації опробовані на таких конференціях: Міжнародному конгресі “Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej” (24-26 вересня 2002 р., Люблін), Міжнародній науково-практичній конференції "Київська традиція і східний обряд в українському християнстві" (5 червня 2004 р., Тернопіль), II Міжнародній науковій конференції "Гуманітарні спрямування гендерних відносин" (5-6 травня 2006 р., Тернопіль),

Міжнародній науковій конференції "УГКЦ і національна ідея: трагедія-46" (11 червня 2006 р., Тернопіль), Міжнародній науковій конференції "Українське християнство: історія трагедій та уроки сьогодення (1596–1696–1946)" (3 листопада 2006 р., Тернопіль), Всеукраїнській науково-практичній конференції "Конфесійне багатоманіття України в контексті духовного і національного відродження" (27 квітня 2007 р., Тернопіль), Науковій сесії Тернопільського осередку НТШ (23 березня 2008 р., Тернопіль), Всеукраїнській науково-практичній конференції "Взаємодія релігійного і національного чинників в умовах трансформацій українського суспільства" (26 листопада 2008 р., Київ), Всеукраїнській науково-практичній конференції "Державно-церковна політика в Україні як фактор формування і утвердження громадянського суспільства" (27 листопада 2008 р., Київ), щорічних наукових конференціях Тернопільського державного технічного університету ім. І. Пулюя.

Структура дисертації. В основу структури дослідження покладено проблемно-хронологічний принцип, що впливає з мети і завдань дисертації. Вона складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. У першому розділі проведено аналіз наукової літератури і архівних джерел з даної проблематики, відзначені її досліджувані й маловивчені аспекти, окреслені напрямки авторського дослідження. У другому розділі аналізується становище усіх конфесій, які діяли в Галицькому регіоні на 1944 р., досліджується як депортація українського населення з Польщі і польського населення з України у 1944-1946 р.р. вплинула на конфесійні трансформації римо-католиків у західних областях України та греко-католиків і автокефальних православних на українських етнічних територіях в Польщі, розкривається роль державної влади у ліквідації Греко-Католицької Церкви та Вірмено-Католицької Церкви, з'ясовується ситуація у протестантських конфесіях та в іудейських громадах, на яких також наклали свій відбиток лихоліття Другої світової війни й депортація. У третьому розділі досліджуються трансформаційні процеси в діючих у західних областях України релігійних громадах, а саме: трансформації греко-католицького духовенства і парафій в структуру Руської Православної Церкви, ліквідація чернечих структур

УГКЦ, репресії державної влади проти невоzz'єднаних греко-католицьких священнослужителів, розбудова мережі православних єпархій у Галицькому регіоні за рахунок опраковославнення колишніх греко-католиків, наступ органів державної влади на життєдіяльність Римо-Католицької Церкви у даному регіоні, посилення атеїстичного тиску і репресій проти протестантизму і, зокрема, проти релігійної організації Свідків Єгови, перешкоди обласних уповноважених Ради у справах релігійних культів у реєстрації і легальному служінню віруючих мусульман. У четвертому розділі проаналізовано конфесійні трансформації у діючих в Галицькому регіоні громадах під безперервно наростаючим атеїстичним тиском державної влади в хрущовський період: кримінальне або адміністративне покарання духовенства та активних віруючих за порушення чинного законодавства про культу, зняття парафій, закриття діючих церков, костьолів, молитовних будинків, синагог, інтенсифікація антирелігійної пропаганди в засобах масової інформації, в закладах культури та освіти, акції зруйнування придорожніх хрестів, релігійних пам'ятників, "святих місць", храмів, дзвіниць, – з метою утвердження в радянському суспільстві комуністично-атеїстичної свідомості. Водночас, автор досліджує, як в антирелігійних умовах діяли підпільні громади греко-католиків, римо-католиків, п'ятидесятників, адвентистів, Свідків Єгови, іудеїв, котрі на відміну від легально діючих громад, постійно і системно розширювали свої релігійні впливи на населення Галицького регіону і навіть інших областей України та деяких радянських республік.

У висновках підведено підсумки виконаного дослідження.

Список використаних джерел і літератури складається з 230 позицій, з яких джерельна база складає 152 найменувань.

Повний обсяг дисертаційного дослідження становить 431 сторінки, з яких основній частині належить 406 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації; викладені загальні положення про стан її наукової розробки та зв'язок з науковими програмами;

формулюються мета і завдання роботи; визначаються об'єкт, предмет, хронологічні і територіальні рамки дослідження; розкривається теоретико-методологічна база дослідження; визначається наукова новизна, теоретичне і практичне значення дисертації та перспективи використання результатів дослідження; зазначені форми їх апробації та структура роботи.

У **першому розділі** *«Історіографія проблеми та джерельна база дослідження»* розглядаються проблеми історіографії дослідження історії конфесійних трансформацій в контексті державно-релігійної політики на території Української РСР, Польської Народної Республіки та безпосередньо західних областей УРСР у 40-60-х р.р. XX ст. в радянський період у сучасній вітчизняній та зарубіжній науковій літературі і аналізується джерельна база дослідження.

Підрозділ *1.1. «Історіографія проблеми»* присвячений дослідженню проблеми історії конфесійних і етнічних трансформацій у контексті державно-релігійних відносин у західних областях України у 1944-1964 р.р. у працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Ідеологічну основу для антирелігійної політики Радянської держави становили окремі ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, які згодом у контексті практичної побудови комуністичного суспільства розвинув В. Ленін. На цьому ідеологічному фундаменті формувалися концепції політичного атеїзму, які рішеннями численних з'їздів і постанов Комуністичної партії (як СРСР, так і УРСР) втілювалися в життя. Нерозлучними із атеїзацією населення були ідеологічні антицерковні твори та видання чи то Я. Галана, чи то численні статті антирелігійного спрямування в періодичній пресі тощо.

В аспекті акції депортації українців із Польщі і поляків із України, у 1980-х – 1990-х роках з'явилася низка праць як українських, так і польських істориків, котрі на основі доступних архівних даних синтезують і розкривають трагедію обидвох народів. Водночас, необхідно зазначити, що не в усіх дослідженнях співпадає архівна джерельна статистика.

З польського боку процеси депортації одними із перших досліджували Г. Грицюк, кс. Р. Гуз, кс. Р. Дзвонковський, П. Еберхардт, Є. Місило, Я. Чернякевич; з українського боку – І. Білас, О. Лисенко, В. Сергійчук, С. Ткачов, Ю. Шаповал та ін.

Згадана депортація суттєво вилинула не тільки на етнічну мапу Польщі і України, але й на конфесійну. Її аспекти, а безпосередньо долю українських греко-католицьких та православних конфесій в Польщі, а також римо-католицьких парафій в Україні висвітлюють дослідження Я. Біскупа, З. Воеводи, М. Горного, о. Б. Гудзяка, Я. Ісаєвича, М. Козака, В. Колбука, А. Кравчука, кс. Б. Кумора, кс. С. Набиванеца, В. Осадчого, кс. Т. Сліви, С. Стемпеня, Н. Стоколос, Т. Стрієка, О. Турія, А. Фенчака.

Проблема конфесійних трансформацій у контексті державно-релігійних відносин досліджувалася як на загальнодержавному, так і релігійному рівнях. У зв'язку з цим необхідно відзначити праці науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України: М. Бабія, В. Єленського, В. Климова, А. Колодного, О. Сагана, Л. Филипович, П. Яроцького.

Також вагомим внеском в дослідження історії державно-релігійних відносин у радянський період є праці таких науковців як: І. Андрухів, В. Борщевич, Б. Боцюрків, Р. Вім, В. Войналович, М. Гайковський, С. Кияк, О. Лисенко, П. Панченко, В. Пащенко, В. Слободян, О. Уткін.

Вищезазначена історіографія якісно наблизила до вивчення проблеми усього спектру конфесійного життя в Галицькому регіоні України у 1944-1964 р.р. в контексті державно-релігійної політики радянського режиму.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база дослідження»* залучена інформативна як неопублікована, так і опублікована джерельна база, яка дозволила конструктивно (по-вертикалі і по-горизонталі) з'ясувати позицію комуністичного державного керівництва щодо релігій, висвітлити діяльність уповноважених Ради у справах РПЦ і уповноважених Ради у справах релігійних культів (всесоюзних, республіканських (УРСР) і обласних (західних областей УРСР)) впродовж окресленого періоду, розкрити позицію як легальних, так і нелегальних конфесій щодо антирелігійної політики партійно-радянської влади, дослідити трансформації у діючих в регіоні

конфесіях, проаналізувати їхню внутрішню життєдіяльність в у мовах сталінського і хрущовського режимів тощо.

Джерельну базу дослідження склали:

- 1) документи центральних та місцевих органів влади і управління Польщі, СРСР і УРСР (законодавчих, виконавчих і судових органів, силових структур, компартійних організацій);
- 2) документи політичних партій, громадських організацій, об'єднань;
- 3) твори українських церковних, громадсько-політичних і державних діячів;
- 4) документи міжнародних організацій, комісій та конфесій;
- 5) спогади учасників та свідків подій;
- 6) періодичні та неперіодичні видання;
- 7) матеріали особистого походження (архіву).

Найбільше неопублікованих документів, що безпосередньо стосуються проблеми, виявлено і опрацьовано у фондах таких архівів:

- Державному архіві Львівської області – Ф. Р. 1332 (Фонд уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Львівській області), Ф. П. 1 і Ф. П. 3 (Фонд Львівський обласний комітет Компартії України);
- Державному архіві Івано-Франківської області – Ф.Р. 388, 388 сч, 389, 389 сч. (Фонд уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Івано-Франківській (Станіславській) області), Ф. П. 1 і Ф. П. 2 (Фонд Івано-Франківський (Станіславський) обласний комітет Компартії України);
- Державному архіві Тернопільської області – Ф. Р. 3239, 3240, 3240 сч., 3241 (Фонд уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Тернопільській області), Ф. П. 1, Ф. П. 3, Ф. П. 25 (Фонд Тернопільський обласний комітет Компартії України), Ф. Р. 231 (Тернопільське воєводське управління);
- Державному архіві Волинської області – Ф. Р. 393 (Фонд уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області);
- Центральному державному історичному архіві України у Львові – Ф. 21 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів), Ф. 684 (Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого);

– Архіві Інституту Історії Церкви (м. Львів) – Ф. 1 (Фонд Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946-1989 р.р.).

Доповнюють цю архівну базу опубліковані В. Сергійчуком архівні джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України – (Ф. 1 і Ф. 2 – Фонд уповноваженого Ради у справах РПЦ і уповноваженого Ради у справах релігійних культів в Українській РСР, з 8 грудня 1965 р. – теперішня узагальнююча назва – Фонд уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР) за період 1944-1990 р.р. у книзі «Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу». – К., 2001.

Опубліковані архівні джерела І. Біласа у аналітично-документальній праці «Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» / У 2 кн. – К., 1994, є збіркою документів із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Архіву Головного інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ України, Російського центру зберігання і вивчення документів новітньої історії, Державного архіву Російської Федерації, Російського державного військового архіву.

Водночас ще одна праця вищезгаданого В. Сергійчука «Трагедія українців Польщі». – Т., 1997, містить дані Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади України, котрі широко розкривають процеси депортації українського населення з Польщі в УРСР та польського населення з України в Польщу у 1944-1946 р.р., а також дії польської державної влади підчас проведення нею акції «Вісла» проти 150 тисяч українців, котрі уникли депортації.

Важливим документальним джерелом необхідно вважати збірник документів і матеріалів «Законодавство про релігійні культи» за загальною редакцією К. Литвина і А. Пшеничного. – К., 1973, у якому вміщено основні документи з питань політики Комуністичної партії та Радянської держави щодо релігії, а також зібрано законодавчі і нормативні акти СРСР та УРСР про свободу совісті та релігійні організації.

Велику колекцію документів (окружних послань, енциклік, постанов Священного Синоду РПЦ, декретів і Декларацій II Ватиканського собору) містить хрестоматія «Православие и католичество: от конфронтации к диалогу / сост. Юдин А. – М., 2001.»

Наявна історіографія і джерельна база створили можливість широкого і поглибленого аналізу конфесійних трансформацій у Галицькому регіоні України в 1944-1964 р.р., розкрити життєдіяльність конфесій тих релігійних інституцій, котрі діяли в регіоні, висвітлити роль державно-комуністичної влади у релігійному житті західноукраїнського суспільства.

Але ці опубліковані архівні джерела не висвітлюють всієї повноти причин, ходу і наслідків конфесійних трансформацій в Галицькому регіоні в контексті державно-релігійної політики у 1944-1964 р.р. Тому дисертант використав документальні джерела вищезазначених архівів і в повному комплексному обсязі розкрив дисертаційну тему.

У **другому розділі** *«Суспільно-політичні і конфесійні процеси у 1944-1946 р.р.»* аналізується як депортація українського населення з Польщі в УРСР і польського населення з України в Польщу вплинула на конфесійні трансформації у Польщі (на українських етнічних територіях) та в Західній Україні, а також ставлення радянської влади до Української Греко-Католицької Церкви, Вірмено-Католицької Церкви, Римо-Католицької Церкви, об'єднань Євангельських християн-баптистів, Християн віри євангельської та інших, які діяли в Галицькому регіоні України.

У підрозділі *2.1. «Етноконфесійні трансформації в контексті депортації польського і українського населення»* висвітлюються загальні причини депортації та її конкретний хід і наслідки. На основі архівних джерел та історіографічної бази польських і українських науковців дисертантом доведено, що депортація безпосередньо вплинула на конфесійні зміни, бо з 482 тисяч депортованих до УРСР українців більшість становили греко-католики Перемишльської єпархії і Апостольської Адміністрації Лемківщини, а також значна частина православних Холмсько-Підляшської єпархії. Натомість із УРСР до Польщі було депортовано 790 тисяч осіб, переважну більшість яких становили римо-католики, що призвело до

деструктуризації Римо-Католицької Церкви в західних областях України. Під час депортації польська влада, бойовики Армії Крайової та інші польські націоналістичні збройні угруповання актами вбивств, терором і грабунками примушували українців покидати свою етнічну територію і виїжджати до УРСР. Такі ж акції проти поляків у західних областях України чинили радянська влада, а також військові формування УПА, примушуючи поляків виїжджати до Польщі.

З'ясовано, що на початок депортації греко-католики у Польщі налічували (Перемишльська єпархія і Апостольська Адміністрація Лемківщини) 351 парафіяльну церкву, 285 дочірних церков, 51 капличку (разом 687 молитовних церковних споруд) і майже 511 тисяч вірних, а наприкінці 1946 р. залишилося у Польщі близько 100 тисяч вірних УГКЦ, котрі в процесі акції «Вісла» були виселені із українських етнічних теренів. Із 350 священників в кінці 1947 р. залишилося близько 115 священнослужителів і 112 черниць. Із майже 690 греко-католицьких храмів 304 були повністю знищено, 245 – перейняла у своє користування Римо-Католицька Церква, 69 – використовувалися для державно-господарських потреб, решту – перейняла для своїх потреб ППЦ, а також були пустуючими. У таких умовах духовенству УГКЦ було неможливо відновити свою Церкву в Польщі, і греко-католицькі громади були включені до юрисдикції Римо-Католицького Костьола. Римо-католицька духовна влада дозволила греко-католицькому духовенству (а було його тоді близько 25 осіб) створювати свої релігійні осередки лише у 1958 р. Це один із наслідків депортації, що так виразно і трагічно відбилася на долі УГКЦ в Польщі і призвела майже до її повного знищення. Водночас подібна ситуація склалася у Римо-Католицькій Церкві в західних областях України.

У підрозділі 2.2. *«Роль державної влади у підготовці і проведенні Львівського собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р.»* автор доводить, що комуністичному режиму Українська Греко-Католицька Церква вважалася перешкодою у здійсненні планів русифікації, а згодом, і радянзації на територіях західних областей України. Тому, вже на початку 1945 року розроблено план ліквідації УГКЦ та її приєднання до Руської Православної Церкви. В середовищі греко-католицького духовенства для цього було створено, при безпосередньому сприянні Ради у справах РПЦ і Ради у

справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР, «Ініціативну групу» очолювану о. Гавриїлом Костельником. Попередньо, у ніч з 11 на 12 квітня 1945 року органами держбезпеки було заарештовано і ув'язнено всю ієрархію Галицької митрополії ГКЦ на чолі із митрополитом Йосифом Сліпим. А через ЗМІ державна влада розпочала антиуніатську і антиватиканську пропаганду, звинувачуючи ГКЦ за її приналежність до Апостольського Престолу і співпрацю із окупаційним режимом III Райху, допомогу підпільній УПА. Це призвело до того, що наприкінці 1945 р. – на початку 1946 р. значна частина духовенства погодилася перейти до РПЦ. Так, наприклад, у Львівській області в цей період із 296 священиків УГКЦ дали згоду на перехід в православ'я 255 священиків і 19 деканів та їх заступників. Водночас, духовенство, яке не переходило до православ'я, органами держбезпеки було заарештоване і ув'язнене. Дисертантом виявлено в архівах КДБ документи, які засвідчують, що станом на 20 листопада 1945 р., у Львівській області було заарештовано 1 митрополита, 2 єпископів, протоігумена Галицької провінції ЧСВВ, 54 парафіяльних священиків, 9 деканів і їх заступників, 5 ієромонахів, 6 настоятелів монастирів, 6 монахів. У такий спосіб була проложена дорога до возз'єднання УГКЦ із РПЦ. Силоміць скасовано Галицьку митрополію ГКЦ, яка налічувала в західних областях України 2259 парафій і 3,7 млн. віруючих. Через три роки, 28 серпня 1949 р. така ж доля спіткала Мукачєво-Ужгородську єпархію ГКЦ, котра налічувала 280 парафій і 640 тис. вірних. Дисертантом встановлено, що переважна більшість духовенства Галицької митрополії (близько 80 відсотків) під тиском репресій возз'єдналися із РПЦ, декілька сотень (близько 430) духовенства і чернецтва, не згідних з таким возз'єднанням, було відправлено органами НКДБ – МДБ і НКВС – МВС у ГУТАБи. Близько півтори сотні священиків УГКЦ в західних областях України перейшли в підпілля. Такими були масштаби трансформації УГКЦ у кінці 1940-х років. Дисертант, аналізуючи цей аспект, приходить до висновку, що причинами переходу (возз'єднання) греко-католицьких священиків до РПЦ були:

- по-перше, до цього возз'єднання спричинився великий авторитет о. доктора Гавриїла Костельника, який він мав у колі греко-католицького духовенства. Очоливши «Ініціативну групу», він подав приклад священикам УГКЦ, що

найкращим виходом для них та їхніх парафіян із ситуації, що склалася, буде возз'єднання із РПЦ;

- по-друге, не слід забувати, що священичі родини були переважно багатодітними й у випадку відмови возз'єднатися з РПЦ священику та його сім'ї загрожувало заслання з усіма його фатальними наслідками;

- по-третє, часто вирішальним чинником для возз'єднання були похилий вік і хвороба самого священика, його страх перед неминучим арештом і ув'язненням;

- по-четверте, деяка пасивність з боку ОУН і УПА щодо акції возз'єднання, недостатня роз'яснювальна пропаганда шкідливості цієї акції як для УГКЦ, так і для українського визвольного руху;

- по-п'яте, це поширення ілюзій, що, мовляв, краще возз'єднатися і зберегти хоч яку-небудь релігію для людей, ніж сприяти знищенню духовності атеїстичним режимом;

- по-шосте, вартісно-вигідна сторона, а саме – краще поступитися, відректися від своєї Церкви, бо це вийде для себе особисто на краще;

- по-сьоме, возз'єднатися, а там буде видно.

У підрозділі 2.4. *«Становище в релігійних громадах діючих конфесій в Галицькому регіоні України у 1944-1946 роках»* аналізується ситуація і конфесійні трансформації у православних, римо-католицьких, вірмено-католицьких, іудейських, баптистських, п'ятидесятницьких, адвентистських і єгови́стських релігійних громадах.

Підрозділ 2.4.1. *«Спроби заміни греко-католицької мережі парафіями Руської Православної Церкви»* присвячений процесу переходу релігійних громад УГКЦ до РПЦ. Якщо на січень 1946 р. до «Ініціативної групи», за даними уповноважених Ради у справах РПЦ західних областей УРСР, приєдналося 859 греко-католицьких священиків із 1294, то процес переходу до РПЦ греко-католицьких громад проходив значно повільніше. На жовтень 1945 р. у західних областях України всього була 171 православна громада, із них 152 – у волинських районах Тернопільщини (приєднаних до цієї області у 1939 р., в котрих православ'я було введено ще у 1839, т. зв. реформа Йосифа Семашка) і 19 – в галицьких районах західних областей.

Також налічувалося 4 чоловічих та 1 жіночий православні монастирі, котрі знаходилися у волинських районах Тернопільської області. А на січень 1946 р. до цих православних парафій приєдналося тільки 9 із 2286 греко-католицьких громад, облікованих на цей час уповноваженими Ради у справах РПЦ.

Встановлено, що після Львівського собору УГКЦ 8-10 березня 1946 р. процес приєднання греко-католицьких парафій до РПЦ проходив значно динамічніше. Наприклад, якщо у Львівській області на 1 січня 1946 р. налічувалося тільки 11 православних парафій, а греко-католицьких – 522, то на 1 січня 1947 р. в православ'я перейшла 231 парафія та 255 священників, 19 деканів і їх заступників, 15 дияконів. У Станіславській області на 1 серпня 1945 р. перейшло до РПЦ тільки три греко-католицькі громади, то на жовтень 1946 р. у цій області вже налічувалося 542 парафії офіційно оформлені у структурі РПЦ і зареєстровані в обласного уповноваженого Ради у справах РПЦ із 674 колишніх парафій УГКЦ, а також возз'єдналися із московським православ'ям 271 священник із 322 греко-католицьких. У Тернопільській області на березень 1946 р. було 154 парафії РПЦ, то після згаданого собору їх вже налічувалося близько 700, а також возз'єдналися із російським православ'ям 188 священників УГКЦ із 270, які служили в області на 1 грудня 1945 р. Дисертант доводить, що реальний дух возз'єднаного духовенства і їхніх парафіян залишився й надалі греко-католицьким. Він стримував возз'єднане духовенство і колишні греко-католицькі громади від динамічного опраправославнення і став буфером денаціоналізації і радянізації західних областей України.

Підрозділ 2.4.2. *«Деструктуризація Римо-Католицької Церкви»* висвітлює ситуацію, яка виникла з цими громадами в контексті депортації польського населення з України і українського населення з Польщі у 1944-1946 р.р. Доведено, що згадана депортація безпосередньо вплинула на значне зменшення римо-католицьких парафій і духовенства та на повну ліквідацію монастирів РКЦ у західних областях України.

На основі архівних джерел, дисертант прослідковував динаміку присутності РКЦ в даному регіоні і з'ясовував її реальне становище. Так, якщо на території Львівської області на середину 1944 р. діяло 285 костьолів і каплиць (т. зв. дочірніх

костьолів), які обслуговували 180 ксьондзів та налічувалося 17 чоловічих монастирів (166 ченців) і 22 жіночих монастирів і 21 філія (486 черниць), то на 1 вересня 1946 р. залишилися діючими тільки 7 костьолів, відповідно стільки ж парафій, 8 ксьондзів і 4 черниці без монастиря чи філії. На Станіславщині перед початком Другої світової війни налічувалося 85 парафій, 14 монастирів, 207 костьолів і каплиць та 155 ксьондзів, то на кінець 1946 р. діючими залишилися тільки 7 парафій, котрі обслуговували 2 ксьондзи у 6 діючих костьолах. У Тернопільській області на початок 1945 р. знаходилися 254 костьоли і каплиці РКЦ, 131 релігійна громада, 111 ксьондзів та 8 монастирів, то на початок 1947 р. обласним уповноваженим Ради у справах релігійних культів було зареєстровано 10 римо-католицьких громад, 10 діючих костьолів і 7 ксьондзів.

Як засвідчують архіви уповноважених Ради у справах релігійних культів в західних областях України, ця структура, діючи в контакті з органами держбезпеки, прискіпливо контролювала життєдіяльність діючих римо-католицьких громад і їхнього духовенства, зафіксовуючи будь-яку їхню нелояльність до радянської влади, і на цій підставі знімала ксьондзів з реєстрації і автоматично припиняла існування римо-католицьких парафій. Через відсутність постійного настоятеля парафія знімалася з реєстрації, що означало, фактичну, її ліквідацію. У такий спосіб парафіяльна мережа РКЦ в західних областях України була зруйнована у супроводі розгорнутої антиватиканської контрпропаганди.

Підрозділ 2.4.3. *«Репресивні заходи по скасуванню Вірмено-Католицької Церкви»* аналізує становище цієї інституції та процеси її ліквідації сталінським режимом. Вона не була дуже чисельною і не мала значної мережі своїх парафій у західних областях України. У міжвоєнний період в Галицькому регіоні налічувалося близько 5 тис. вірних вірменського обряду, які мали 10 парафій, котрі обслуговували 20 священиків та один монастир (жіночий) сестер бенедикток із чисельністю 19 сестер і 4 новичок. Осідок архидієцезії Вірмено-Католицької Церкви (ВКЦ) був у Львові, а найбільша концентрація вірмено-католиків була у Станіславській області: 2130 віруючих, 6 парафій, 6 костьолів та 7 священиків.

Аналіз архівних джерел свідчить, що органами НКДБ у Львівській області було перехоплено документи гестапо, з яких нібито випливало, що деякі священики ВКЦ були агентами німецької Таємної державної поліції (Geheime Staats Polizei), організаторами і членами вірменського націоналістичного комітету у м. Львові, який, як філія (експозитура) Варшавського вірменського націоналістичного комітету, планував створення незалежної Вірменії та її виходу із СРСР. Координував ці плани Берлінський вірменський націоналістичний комітет. До цих документів додалися ще й покази заарештованого НКДБ таємного радника шефа гестапо Генеральної губернії про зв'язки деяких священиків ВКЦ із Таємною державною поліцією. Заарештовані НКДБ у Львівській області деякі вірмено-католицькі священики і диякони дали покази їхньої нібито антирадянської діяльності. На підставі вищезазначеного органами НКДБ наприкінці 1945 р. було заарештовано частину духовенства ВКЦ, а згодом засуджено. Тоді ж було закрито усі костьоли і парафії ВКЦ, а парафіяни і вціліле від арештів духовенство виїхали до Польщі, що й призвело до розпаду й скасування їхньої релігійної мережі і ліквідації Вірмено-Католицької Церкви в Галицькому регіоні.

У підрозділі 2.4.4. *«Відновлення громад іудаїзму»* аналізується стан іудаїзму напередодні Другої світової війни і після її закінчення у західних областях України. Порівнюючи польські і українські документальні дані, дисертант з'ясовував, що в західних областях України налічувалося на початку 1939 р. близько 500 тисяч віруючих іудейського віровизнання, що становило 10 відсотків від усього населення, яке проживало у цьому регіоні. Холокост єврейського населення, акції переселення, воєнні дії – все це призвело до значного зменшення його на етнічній мапі західних областей України. Так, наприкінці 1946 р. у Тернопільській області не було жодної іудейської громади, у Станіславській області легально діяли три релігійні громади іудеїв, але вони не були зареєстровані в обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів, у Дрогобицькій області діяла одна зареєстрована, але кількісно незначна громада, у Львівській області діяла тільки одна іудейська громада, яка була зареєстрованою і мала, на відміну від іудеїв Станіславщини, свою легальну синагогу і рабина, сформовану президію, ревізійну комісію, виконавчий комітет. Дисертант

доводить, що Львівська єврейська громада, окрім виконання релігійних треб, надавала фінансову допомогу бідним єврейським сім'ям, розшукувала зниклих безвісти у воєнне лихоліття членів єврейських сімей, допомагала швидшому переселенню євреїв до Польщі, і, по суті, була своєрідним центром іудаїзму в Галицькому регіоні.

У підрозділі 2.4.5. *«Методи боротьби з громадами Церкви Євангельських християн-баптистів і Церкви Християн віри євангельської»* досліджується перебіг депортації польського населення з України і українського населення з Польщі в контексті зменшення чисельності цих громад та звуження їхньої мережі. Будучи під контролем уповноважених Ради у справах релігійних культів ці громади зазнавали постійного тиску з боку цього прискіпливого державного органу. Дисертантом доведено, що майже всі громади баптистів і значна частина громад п'ятидесятників західних областей України приєдналися до Серпневої угоди (24 серпня 1945 р.) і ввійшли до утвореної (не без тиску державної влади) Всесоюзної Ради Євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ). Таких громад на Львівщині, Тернопільщині та Станіславщині наприкінці 1946 року налічувалося 128 із чисельністю близько 7 тис. віруючих, більшість серед котрих становили п'ятидесятники. Але близько двадцяти громад п'ятидесятників не погодилися з трактатами Серпневої угоди і тому не приєдналися до ВРЄХБ, тож діяли нелегально і під репресивним тиском сталінського режиму. Як засвідчують архівні документи, уповноважені Ради у справах релігійних культів західних областей УРСР при сприянні обласних пресвітерів ВРЄХБ і райвиконкомів намагалися припинити діяльність невоzz'єднаних громад п'ятидесятників, а їхніх пресвітерів притягнути до кримінальної відповідальності. Щоб полегшити контроль за громадами ВРЄХБ обласні уповноважені (з дозволу республіканського уповноваженого) розробили план згрупування таких громад. Громади, які знаходилися на віддалі до 10 км одна від одної, підлягали згрупуванню (т. зв. укрупненню) по 2-3 громади в одну, і в такий спосіб зменшувалася чисельність громад. Така методологія боротьби з релігією на фоні, хоч і незначного, але постійного зростання чисельності віруючих в громадах ВРЄХБ, все ж таки не призвела до зменшення кількості віруючих, а тільки

утруднювала комунікативну функцію між ними та одночасно позицініювала їх у лояльності до державної влади. Таким чином, і віруючі протестантських громад шляхом пристосовництва чинили спокійний опір деструктизації.

У підрозділі 2.4.6. *«Стан громад Церкви Адвентистів сьомого дня»* аналізується становище цих громад у західних областях України у 1944-1946 р.р. Автор доводить, що у порівнянні із баптистами і п'ятидесятниками чисельність віруючих громад АСД була незначною (близько 310), як і їхній вплив на релігійне життя краю. Всього тут було 13 громад АСД, які обслуговували 15 пресвітерів. Громади мали 12 молитовних будинків. Адвентисти були лояльними до радянської влади, у них не було випадку відмови від служби в Червоній армії, а також виключення віруючих із громади за аморальну поведінку. Їх до певного часу влада не притискала.

У підрозділі 2.4.7. *«Репресивні заходи щодо громад Свідків Єгови»* досліджуються масштаби і наслідки трансформацій конфесійної мережі Свідків Єгови у західних областях України, в яких налічувалося до 5 тис. віруючих. Оскільки Свідки Єгови вважалися антирадянською організацією, вони діяли у глибокому підпіллі, а тому виявити їхні громади обласними уповноваженими Ради у справах релігійних культів було складно, а відтак, не можна встановити точність їх обліку. Але з «фіксації» органів держбезпеки випливає, що наприкінці 1946 року у Галицькому регіоні налічувалося близько ста громад (зборів) з чисельністю близько 4 тис. віруючих Свідків Єгови. Дисертантом доведено, що нейтральне ставлення Свідків Єгови до радянської влади, відмова від служби в Червоній армії, підпільне служіння, активна місіонерська робота, приналежність до Бруклінського центру – все це призвело до прагнення органів НКВС, НКДБ і місцевих партійно-радянських органів влади встановити постійний контроль над громадами-зборами Свідків Єгови. І коли їм вдавалося виявити т. зв. антирадянські дії (відмова від військової служби, утримування від участі у виборах і державних позиках, відмова від зернопоставок у «фонд армії»), таким віруючим загрожувало ув'язнення терміном від 10 до 25 років за статтями 54-10 ч. II і 54-11 КК УРСР. Одночасно обкоми КП(б)У західних областей України сплановували і здійснювали репресивну ізоляцію

виявлених керівників цієї релігійної організації, щоб в такий спосіб мінімізувати їхню діяльність. В районах, де активно діяли Свідки Єгови, посилювалася масово-пропагандистська робота серед населення про шкідливість цієї конфесії як антирадянської, вимагаючи від її сповідників повного розриву з Бруклінським центром.

У кінці розділу вміщено *висновки*, в яких автором зроблено узагальнення та підведено підсумки дослідження цих конфесій.

У **третьому розділі** *«Релігійна опозиція тоталітарному режиму у 1947-1953 р.р»* аналізуються способи протидії трансформаційним процесам у діючих в Галицькому регіоні релігійних громадах з метою збереження стійкості віруючих перед нарощуванням репресивного тиску влади.

У підрозділі 3.1. *«Стан релігійного життя після скасування унії і приєднання Греко-Католицької Церкви до РПЦ»* аналізуються масштаби трансформації греко-католицьких парафій, спосіб входження воз'єднаного духовенства в структуру Руської Православної Церкви, стан монастирів УГКЦ.

Встановлено, що динамічної, раптової і остаточної абсорбації УГКЦ в РПЦ, як цього очікувала радянська влада, не відбулося. Це змусило уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР по Українській РСР П. Ходченка скликати 22-23 квітня 1947 р. нараду уповноважених Ради західних областей УРСР та проаналізувати на ній хід справ з ліквідації УГКЦ. Резолюція наради засвідчила, що у Львівській області залишилися канонічно не оформленими православним єпископом 63 церкви (відповідно стільки ж парафій). 50 колишніх греко-католицьких священиків не були зареєстровані уповноваженим Ради. У Дрогобицькій області відповідно – 34 церкви і 34 священики, у Станіславській області – 43 церкви і 31 священик, у Тернопільській області – 206 церков і 12 священиків. Нарада із ліквідації «залишків уніатства» розробила заходи, які мали б активніше мобілізувати РПЦ в Україні, уповноважених Ради регіону, фінансові та місцеві органи влади для досягнення цієї мети.

На основі опрацьованих архівних джерел автор прийшов до висновку, що державна влада у ті останні сталінські роки не зуміла синтезувати, з одного боку ліквідацію УГКЦ і фаворитизування РПЦ, а з другого – посилення атеїстичної

пропаганди. Штучно і насильно ізольовані від греко-католицької традиції миряни не забули дороги до храму. Бо в ті роки ця прабатьківська традиція, незважаючи на формальний перехід духовенства і парафій до православ'я, була ними збережена. Московське православ'я в догматично-обрядовому контексті у кінці 1940-х – на початку 1950-х р.р. не увійшло до колишніх греко-католицьких храмів, не зуміло внести свої обрядові вимоги в релігійні практики як возз'єднаного духовенства, так і їхніх парафіян. Атеїстична пропаганда була малоефективною, оскільки процес закріплення радянської влади в Західній Україні ще не був завершений. Руська Православна Церква також прагнула послаблення атеїстичного тиску влади, щоб легше закріпитися на теренах греко-католицької традиції. В останньому інтереси влади і РПЦ співпадали. Для РПЦ і радянської влади це були роки напруженої організаційної роботи, і вони разом намагалися взяти під повний контроль заборонену УГКЦ: оправославнити, русифікувати, радянізувати.

Ліквідація УГКЦ призвела до поступового згрупування (концентрації) з наказу влади греко-католицьких монастирів, а згодом до їхнього остаточного закриття. Відтак, на початок жовтня 1950 р., як встановлено дослідженням, жодного греко-католицького монастиря із 48 діючих на 1946 рік не існувало, а із 1010 осіб чернецтва понад дві сотні було заарештовано органами НКДБ і ув'язнено. Так, у 1946-1950 р.р. було заарештовано на Закарпатті й у Галицькій митрополії близько сотні черниць усіх конгрегацій, третина котрих завершила своє життя в ГУТАБах Сибіру. Лише із Галицької провінції чину василіян (ЧСВВ) із репресованих 89 ієромонахів і 19 братів – 41 ієромонах і 9 братів було засуджено на тривалі терміни ув'язнення і дев'ять із них загинули в сталінських концтаборах.

На основі архівних джерел доведено, що в західних областях України і в Закарпатті діяло 3147 греко-католицьких храмів і стільки ж парафій, із яких возз'єдналося 2959 парафій, а із 1832 священиків возз'єдналося із РПЦ 1241 особа. У 231-у храмі, духовенство яких не дало згоди на возз'єднання, служіння було припинено, а з 590 осіб духовенства, які відмовилися возз'єднатися, близько 430 священнослужителів органами НКДБ – МДБ і НКВС – МВС було заарештовано і засуджено, решту не допущено уповноваженими до священнослужіння. Таким

чином, підпілля УГКЦ Галицької митрополії і Мукачівської єпархії наприкінці 1949 р. становило 160 священиків: у Галицькій митрополії – 72 і у Мукачівській єпархії – 88 священиків.

Як встановлено на підставі аналізу оперативних даних держбезпеки близько 200 парафій, 160 священиків і декілька сотень черниць стали ядром підпільного служіння УГКЦ в Україні у 1950-1953 р.р., що дає підставу вважати, що хоча й УГКЦ була заборонена державною владою і понад 80 відсотків її священнослужителів і парафій перейшли до московського православ'я, вона все ж не була знищена остаточно.

У підрозділі 3.2. *«Входження Московського патріархату в західні області України»* аналізується характер формування православної мережі шляхом насильницького скасування греко-католицьких парафій і духовенства у Галицькому регіоні в 1946 р. і на Закарпатті – у 1949 р., що значно розширило чисельність і мережу московського православ'я як в регіоні, так і в Україні в цілому.

З 1946 р. до серпня 1949 р. перейшли до структури РПЦ 3001 греко-католицька парафія і 1242 священики, а це майже стільки парафій, скільки їх налічувалося на 1947 рік на території СРСР, де їх було 3082.

Дисертантом доведено, що Московський патріархат, захопивши де-юре, при активному сприянні держави, храми і парафії УГКЦ, водночас зустрівся із проблемою утвердження де-факто в західних областях України російської православної традиції. Процес опрацювання утруднювався через те, що переважна більшість духовенства і віруючих у новостворених Львівсько-Тернопільській, Дрогобицькій і Станіславській єпархіях РПЦ були возз'єднаними греко-католиками, які оберігали свою прабатьківську релігійну традицію, відмінну від російсько-православної. Колишні релігійні громади УГКЦ, ставши офіційно православними, бойкотували направлених до них кадрових православних священиків, не змінювали інтер'єр храмів, а формально возз'єднане духовенство не відступало від греко-католицьких богослужбових практик і не переходило на російсько-православні канони. Це спонукало єпископат РПЦ в Галицькому регіоні разом із обласними уповноваженими Ради у справах РПЦ

інтенсивніше запроваджувати опраправославнення, застосовуючи тиск, в т. ч. й репресивний, на те возз'єднане духовенство, яке не прагнуло саме опраправославнюватися і опраправославнювати своїх парафіян. Насамперед під удар ставилися непокірні церковні «двадцятки», які уповноважені розпускали, а на їх місце вибирали більш лояльні, проправославні. Для дискредитації греко-католицизму влада нарощувала агресивну атеїстичну пропаганду, яка проте не обминала й вірного їй російського православ'я. Тож колишні греко-католицькі парафії поступово відходили (під тиском державної влади) від своєї релігійної традиції, опраправославнювалися, водночас консолідувалися у протистоянні масовій атеїзації.

Як доведено в цьому розділі, симбіоз державної влади і РПЦ яскраво проявлявся у ставленні до інституту чернецтва. У перші роки поширення православ'я державна влада опікувалася православними монастирями у Галицькому регіоні (тут всього було 4 чоловічі та 1 жіночий монастирі, котрі знаходилися у волинських районах Тернопільщини), оберігала їх до тієї пори, поки вела боротьбу за возз'єднання УГКЦ із РПЦ. Але як тільки це завдання в основному було виконаним, органи місцевої влади почали боротьбу й проти православних монастирів як «розсадників» релігійного фанатизму, що й призвело до закриття у 1950 р. Малозагаєцького чоловічого монастиря. Намічалася цілковита ліквідація усіх діючих в регіоні монастирів. Відтак, нарощування агресивності атеїзму в західних областях України на початку 1950-х років ставало очевидним фактом.

У підрозділі 3.3. *«Наступ державної влади на Римо-Католицьку Церкву»* аналізується становище римо-католицьких парафій в західних областях України та деструктивні процеси у цих релігійних громадах під тиском державної влади.

Оскільки у 1947-1953 р.р. між Радянським Союзом і Ватиканом не існувало двосторонніх дипломатичних відносин, католики в СРСР були під особливим прицілом радянських спецслужб, і проти них за особистою вказівкою В. Молотова, який здійснював курс зовнішньої політики СРСР, мала бути спрямована витончена пропаганда. Так як під час розпалювання холодної війни між Заходом і СРСР, сталінський режим сприймав Ватикан як одного із своїх головних ідеологічних

ворогів, це відбилося на становищі Римо-Католицької Церкви в західних областях України, на яку влада постійно чинила тиск, щоб обмежити її діяльність, використовуючи для цього щонайменші причини (недоукомплектованість «двадцятки» парафій; фінансова неспроможність громад провести на вимогу місцевих органів влади ремонт діючих костьолів; встановлення відстані (до 10 км) між діючими костьолами; відсутність у багатьох парафіях постійного настоятеля), щоб зняти з реєстрації ксьондзів, релігійні громади, закрити діючі костьоли. Таким чином, вищезазначені причини призвели до того, що у Львівській, Тернопільській і Станіславській областях у 1948 р. із зареєстрованих 30 парафій, 29 костьолів і 19 ксьондзів наприкінці 1953 р. залишилося лише 20 парафій, 20 костьолів і 13 ксьондзів. Відтак, за шість років Римо-Католицький Костюл зазнав значних втрат в результаті насильницької кампанії по зменшенні на третину своєї мережі в Галицькому регіоні.

Підрозділ 3.4. *«Ставлення радянської влади до іудаїзму, протестантизму і мусульманства в Галицькому регіоні у 1947-1953 роках»* висвітлюються репресивні акції державної влади з метою мінімізації їхнього впливу у Галицькому регіоні.

У підрозділі 3.4.1. *«Тактика нейтралізації впливу синагог на євреїв»* аналізується вплив уповноважених Ради у справах релігійних культів західних областей України на життєдіяльність трьох легальних, але незареєстрованих іудейських громад Станіславщини та однієї зареєстрованої іудейської громади Львова.

Як встановлено на підставі проаналізованих архівних документів, уповноважений Ради у справах релігійних культів у Станіславській області стримував поширення іудаїзму в області, спеціально не реєструючи діючі легально громади, не надаючи у їхнє використання пустуючі синагоги, мотивуючи це тим, що у цьому немає «ні надзвичайної потреби, ні політичної доцільності». Натомість, уповноважений Ради у справах релігійних культів у Львівській області значно репресивніше впливав на становище релігійної громади Львова, не тільки контролював її кожний крок, а й постійно регулював ситуацію в ній як в релігійному аспекті, так і в соціальному. Це призводило до арештів і ув'язнення деяких чільних

керівників львівської іудейської громади, кадрових перестановок в ній, знятті з реєстрації рабина і кантора, розколу в громаді і обмеження її діяльності. Парадоксально, але це своєрідне «наведення порядку» у львівській іудейській громаді обласним уповноваженим, сприяло усвідомленню її віруючими ретельнішого дотримання чинного тоді в СРСР законодавства про культи, згуртувало і стабілізувало громаду та сприяло росту релігійності іудеїв Львова і синагоги як осередку не лише місцевого єврейства, а й консолідуючого центру іудаїзму в Галицькому регіоні.

У підрозділі 3.4.2. *«Посилення атеїстичного тиску на баптистів і п'ятидесятників»* аналізуються методи і форми деструктуризації мережі цих релігійних об'єднань.

Аналіз архівних документів місцевих державних і партійних органів влади показав, що атеїстичний тиск і репресії зачепили ВРЄХБ, яка постійно знаходилася під прискіпливим контролем обласних уповноважених Ради у справах релігійних культів, партійно-радянських органів та спецслужб. У зазначений період ці державні структури, з метою мінімізації діяльності і впливу євангельських християн-баптистів на населення регіону, здійснювали укрупнення (злиття кількох) громад, знімали з реєстрації п'ятидесятницькі громади, котрі увійшли до ВРЄХБ, але не відмовилися від віровчення ХВЄ, заарештовували як нелояльних до радянської влади пресвітерів та активних віруючих. У результаті відбувалося кількісне зменшення зареєстрованих громад ВРЄХБ та водночас розширювалася мережа нелегальних громад ХВЄ, які були зняті з реєстрації і діяли в підпільних умовах: формувалися нелегальні парафії п'ятидесятництва та водночас послаблювався контроль за ними обласних уповноважених Ради у справах релігійних культів. У 1950 р. в регіоні діяли 106 зареєстрованих громад ВРЄХБ та 43 підпільні громади ХВЄ.

У підрозділі 3.4.3. *«Стабільний стан адвентистських громад»* аналізується ситуація в громадах АСД, які прагнули розширити свій вплив в регіоні. У процесі дослідження з'ясовано, що незначна присутність в західних областях України адвентизму (10 громад та 475 віруючих, із яких половина хоч і діяла легально, але не була зареєстрована) не так турбувала владу, як громади баптистів і п'ятидесятників,

чисельність яких була більшою, окрім того розширювалася мережа незареєстрованих п'ятидесятників, які вважалися радянською владою особливо небезпечними, тому становище громад АСД було більш-менш стабільним, так як ці громади діяли під контролем влади і були лояльними до неї.

У підрозділі 3.4.4. *«Свідки Єгови під ударами репресивних структур»* аналізується як державна репресивна політика в сталінський період завдала нищівного удару по віруючих цієї підпільної релігійної організації Галицького регіону, чисельність якої на 1950 р. становила (за даними, які вдалося виявити обласним уповноваженим Ради у справах релігійних культів в західних областях України) 51 громаду (збір).

Встановлено, що найбільш заповзято і жорстоко влада боролася з віруючими релігійної організації Свідків Єгови. Проте ні репресії, ні арешти (органами держбезпеки у 1950 р. було заарештовано керівників та активістів «Крайового бюро»), ні масове виселення у ніч з 27 на 28 березня 1951 р. (було виселено близько 9 тис. осіб в основному із західних областей) до Томської та Іркутської областей і до Красноярського краю, – не викорінили цієї релігійної спільноти з ярликом «антирадянської єговістської секти» з релігійного життя в Західній Україні, а лише примусили її до глибшої конспірації.

У підрозділі 3.4.5. *«Заборона для мусульман легально задовольняти свої релігійні потреби»* аналізується спроба ісламської громади Львова (єдиної у регіоні) бути легальною і зареєстрованою та на цій основі розвинути свою діяльність. Дослідженням встановлено, що обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів відмовив даній релігійній громаді, яка налічувала 30 віруючих, у реєстрації, хоча згідно з діючим законодавством про культи, мусульмани мали право на легальне служіння. Така відмова змусила мусульман нелегально проводити богослужіння.

У підрозділі 3.5. *«Висновки»* аналізується, що репресії проти релігії взагалі та проти небажаних церков, деномінацій та їхніх керівників і віруючих з метою знищення самого їх існування, а також перепони в нормальному служінні легальним

конфесіям з метою поступового їх зменшення, були характерними ознаками політики сталінського режиму щодо свободи віросповідання.

У **четвертому розділі** *«Державно-церковні відносини у 1954-1964 р.р.»* аналізуються трансформації в діючих у західних областях України конфесіях під наростаючим державним тиском антирелігійної пропаганди та масової науково-атеїстичної роботи.

У підрозділі *4.1. «Сутність і спрямованість антирелігійної політики партійно-радянської влади»* висвітлюються процеси нагнітання державною владою атеїстичної пропаганди і агітації у західноукраїнському суспільстві та їх вплив на життєдіяльність конфесій Галицького регіону.

Проаналізовано і доведено, що хоча хрущовська «відлига» й сприяла звільненню з місць ув'язнення значної частини духовенства і активних віруючих (пізніх протестантських течій, греко-католиків тощо) та водночас посилювалися жорсткі атеїстичні заходи. Виходила низка постанов ЦК КПРС і ЦК КП України спрямованих на утвердження в радянському суспільстві комуністично-атеїстичної свідомості, в кожному населеному пункті проводилися науково-атеїстичні читацькі конференції, інтенсифікувалася атеїстична пропаганда через пресу, радіо, кінопрокат, пересувні виставки, партійні і комсомольські організації проводили акції зруйнування придорожніх хрестів, релігійних пам'ятників, «святих місць», капличок, дзвіниць, храмів. Обласні уповноважені Ради у справах РПЦ і уповноважені Ради у справах релігійних культів чинили тиск на духовенство, щоб зменшити релігійність населення: не дозволяли духовенству відвідувати помешкання віруючих і виконувати в них таїнства і обряди, святити воду в ставках, річках, організовувати молодь і дітей для колядування, проводити богослужіння в незареєстрованих храмах. Було введено нові статті до Кримінального кодексу УРСР, які передбачали як адміністративну, так і кримінальну відповідальність порушників чинного законодавства про культи. Знімали з реєстрації священиків, парафії, закривали діючі храми. При облвиконкомах було створено комісії сприяння у здійсненні контролю за виконанням законодавства про культи, котрі вивчали і перевіряли зареєстровані релігійні громади, послаблювали вплив духовенства,

вводили т. зв. нову радянську обрядовість, намагалися виявити підпільні парафії та ліквідувати їхнє служіння. Усі ці заходи були направлені на відторгнення віруючих від релігії, Церкви, зняття з реєстрації духовенства, релігійних громад, знищення нелегальних парафій, закриття діючих храмів тощо.

У підрозділі 4.2. *«Стан катакомбної УГКЦ і спроби легального відродження греко-католицьких громад під час хрущовської «відлиги»»* аналізується, з одного боку, діяльність підпільного духовенства, чернецтва і парафій УГКЦ та їхні намагання відновлення своєї Церкви, а з другого – протистояння нелегальній УГКЦ державної влади і православної ієрархії у цих прагненнях з метою остаточного знищення греко-католицизму в західних областях України.

Доведено, що політика десталінізації дала можливість звільненню з ув'язнень греко-католицького духовенства. Так, у 1956 р. в західних областях України діяли у підпіллі 307 священиків УГКЦ, із котрих 177 повернулися із сталінських ГУТАБів. У наступні роки, включно з 1964 роком, греко-католицьке підпільне духовенство, через природний відхід та через возз'єднання до РПЦ деяких звільнених священиків, налічувало близько 250-270 священиків, понад 400 нелегальних релігійних громад, 57 невоzz'єднаних церков, понад 600 черниць. Звільнене духовенство активізувало нелегальні як відкриті, так і закриті відправи, проводило антиправославну пропаганду, розширювало мережу підпільних парафій, використовувало для богослужінь зняті з реєстрації храми, крім приватних помешкань, вселяло своїм вірним надію на легальне відродження УГКЦ. Тому державна влада постійно посилювала т. зв. антиуніатську пропаганду і антиватиканську контрпропаганду, залучаючи до неї єпархії РПЦ в західних областях України, намагаючись повністю опраправославнити колишніх греко-католиків. Не отримавши очікуваних результатів, влада вдалася до репресій проти найактивніших священиків підпільної УГКЦ, що на цьому етапі принесло певний ефект в нейтралізації підпільної активності, як вона вважала, так званих «залишків уніатства».

У підрозділі 4.3. *«Ідеологічний і адміністративний наступ на церковно-парафіяльну мережу РПЦ в Галицькому регіоні»* аналізується як хрущовська «відлига» позначилася на трансформації парафій РПЦ у західних

областях України. Дисертантом доведено, що інтенсифікація боротьби з релігією державної влади дуже гостро відбилася на РПЦ й не обминула її парафій у західних областях України. Так, у 1961-1964 р.р. у Львівській області державною владою було закрито 650 церков, що становило 48,4 відсотки від діючих, в Івано-Франківській області – 307 церков (48,1 %), у Тернопільській області – 311 церков (37,8 %). Сумарно, у цих трьох областях було закрито 1268 церков РПЦ, тобто 44,8 відсотки. Доведено, що уповноважені Ради у справах РПЦ даних областей за щонайменше порушення законодавства про культу знімали з реєстрації духовенство і парафії, чинили перешкоди бажаючим вступити до духовних семінарій, не реєстрували нових священиків. Всі чоловічі і жіночі монастирі на Тернопільщині наприкінці 1959 року були закриті. Лише Почаївська Лавра як цидатель російського православ'я залишалася діючою під державним контролем під час коли храми і монастирські комплекси влада зруйнувала. Це був тотальний і реальний, в усіх проявах, наступ хрущовської «відлиги» на релігію з метою витіснення її із суспільного життя і суспільної свідомості населення західноукраїнських областей.

У підрозділі 4.4. *«Заходи по скасуванню мережі Римо-Католицького Костьола в Галицькому регіоні»* висвітлюється ситуація в римо-католицьких громадах, розкриваються методи і форми тиску на них державної влади, аналізуються соціологічно-демографічні аспекти парафій, релігійність віруючих, причини закриття костьолів.

Автором доведено, що державна влада і в хрущовський період постійно намагалася обмежити присутність римо-католицизму в західних областях України і припинити вплив Ватикану та його інтенсивної пропаганди на Галицький регіон. Для цього застосовувалися різні, здебільшого надумані, причини зняття з реєстрації духовенства, ліквідації парафій, закриття костьолів: неуконфлігованість «двадцятків», несвоєчасна сплата віруючими податку з костьольних будівель, земельної ренти чи страхових платежів, фінансова неспроможність громади провести капітальний ремонт костьолів, які до того ж були ще й пам'ятками архітектури, укрупнення (злиття) громад і зняття з реєстрації одного із діючих костьолів через близьку віддаль між ними, закриття костьолів через т. зв. аварійний

стан будівлі тощо. Відтак, якщо у 1959 році в західних областях України налічувалося 35 зареєстрованих римо-католицьких парафій і стільки ж діючих костьолів, то наприкінці 1964 р. залишилися зареєстрованими тільки 19 парафій і стільки ж діючих костьолів.

У підрозділі 4.5. *«Протестантські, іудейські громади та рух покутників під контролем спецслужб»* висвітлюється становище як в легальних, так і в нелегальних громадах даних конфесій.

У підрозділі 4.5.1. *«Деструктивні процеси в громадах баптистів і п'ятидесятників та їх вплив на внутрішні трансформації»* аналізується ситуація в баптистсько-п'ятидесятницькому об'єднанні після прийняття під тиском державної влади доленосних документів ВРЄХБ у 1959 р., які спричинили розкол у баптизмі і розмежування п'ятидесятників.

Дослідженням з'ясовано, що відносну стабільність в Церкві ВРЄХБ було порушено грудневими 1959 р. документами: «Положенням про Союз євангельських християн-баптистів» та «Інструктивним листом старшим пресвітерам ВРЄХБ», які влаштовували владу, бо сприяли скороченню кількості молитовних зібрань, скороченню на 50 відсотків проповідників, прискіпливішому порядку прийому нових членів до громад. Ці документи, прийняті під тиском державної влади, а також широка атеїстична пропаганда призвели до відходу частини віруючих із зареєстрованих громад ВРЄХБ, а також до зменшення кількості самих громад. Влада чинила репресивний тиск, особливо на п'ятидесятників, котрі становили більшість у громадах ВРЄХБ і не відмовилися від віровчення, яке влада вважала небезпечним для її ідеології. Та, коли у жовтні 1963 р. з'їзд ВРЄХБ відмінив згадане положення й інструктивний лист і прийняв новий Статут, – це сприяло поверненню до громад тих віруючих, котрі відокремилися за минулі три роки. Тож, якщо чисельність громад наприкінці 1964 р. було зменшено, кількість віруючих у них знову повернулася до попереднього стану чи навіть дещо зросла. Окрім того, частина п'ятидесятників, які вийшли з громад ВРЄХБ, через вищезазначені причини і діяли нелегально, – також повернулися до громад ВРЄХБ. Таким чином, у 1959-1964 р.р. тривала двовекторна трансформація в легальних громадах ВРЄХБ і в нелегальних, не приєднаних

громадах ХВС. Хрущовська «відлига» не покращила становище ні громад ВРЄХБ, ні громад ХВС, тому що влада проводила антирелігійну кампанію, закриваючи молитовні будинки, знімаючи з реєстрації релігійні громади і їхніх пастирів, ув'язнюючи провідників п'ятидесятницьких об'єднань. Проте це не зменшувало чисельності віруючих, бо зняті з офіційної реєстрації релігійні громади поповнювали ряди нелегальних громад.

У підрозділі 4.5.2. *«Розкольницькі тенденції в адвентизмі»* аналізуються розкольницькі процеси в громадах АСД, пов'язані із посиленням владою атеїстичного тиску, а також соціологічно-демографічні аспекти складу парафій. Автором доведено, що в хрущовський період адвентизм в СРСР переживав не найкращі сторінки своєї історії. Ще у 1955 р. на пленумі ВРАСД намітився ініційований органами державної безпеки розкол, який, до речі, тривав 30 років. Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР із цього скористалася і наприкінці 1960 р. заборонила діяльність керівництва ВРАСД, що означало й ліквідацію всієї ВРАСД як церковної інституції. Така ситуація відбилася на діяльності як зареєстрованих релігійних громад АСД, так і на незареєстрованих парафіях в Галицькому регіоні України. Якщо у 5 незареєстрованих, але легальних групах АСД Станіславщини та в єдиній зареєстрованій громаді Тернопільщини розкольницьких тенденцій не спостерігалось, то у трьох зареєстрованих громадах Львівщини у 1959-1964 р.р. внутрішні протистояння не згасали. Це дало підстави обласному уповноваженому Ради у справах релігійних культів зняти з реєстрації ще у тому ж 1959 р. одну із громад, як таку, що розпалася. В двох інших парафіях внутрішні чвари не припинялися, особливо у львівській громаді. Їх, своїми рішеннями також розпалював обласний уповноважений, знявши пресвітера з реєстрації та розпустивши «двадцятку» громади, виконавчий комітет, ревізійну комісію. Але протеговані уповноваженим новообрані члени цих структур не знайшли повної підтримки у громаді, то ж розкол тривав й надалі. Незгідних віруючих уповноважений виключив з громади і, таким чином, поглибив розкол, а діючі легально невеликі групи адвентистів у західних областях УРСР – не реєстрував.

У підрозділі 4.5.3. «Свідки Єгови – заборонена і тотально репресована конфесія» аналізується нарощування партійно-радянськими органами, спецслужбами та уповноваженими Ради у справах релігійних культів в західних областях України системних репресій проти віруючих цієї релігійної організації.

Дисертантом встановлено, що органами КДБ проводилася постійна робота з виявлення підпільних громад Свідків Єгови, а найактивніших з них було засуджено до різних термінів ув'язнення спочатку за суто політичними статтями 54 ч. 10, 54-11 КК УРСР, а пізніше за статтею 209 КК УРСР. Влада намагалася взяти під контроль діяльність Свідків Єгови. У цьому їй допомагали єпархії РПЦ у західних областях України, котрі у співпраці із місцевими партійно-радянськими органами влади виявляли членів нелегально діючої і забороненої релігійної організації Свідків Єгови, складали їхні списки, а райкоми партії прикріплювали до кожного віруючого пропагандистів для індивідуальної роботи, щоб відлучити віруючих від релігійної спільноти. Також широко практикувалися загальні збори колгоспників і робітників підприємства, на які «запрошувалися» усі віруючі Свідки Єгови села чи підприємства і перед якими стояв вибір: або відмовитися від свого релігійного вчення або бути ув'язненим. У цей спосіб, влада активно формувала так звану громадську антиєговістську думку, залучаючи не лише свій ідеологічний і репресивний апарат, а й духовенство Православної Церкви до акцій дискредитації і тотального розгрому Свідків Єгови. Тому деякі єговісти, боячись репресій, виходили із «кілок» – низових ланок підпільних конфесійних структур, але це не означає, що вони відмовлялися від свого віровчення. Бо, якщо у 1960 р. в регіоні органами влади було виявлено 225 релігійних громад Свідків Єгови із чисельністю 2468 віруючих, то наприкінці 1964 р. налічувалося 233 релігійні громади із чисельністю 2764 віруючих. З цього, як мінімум, випливає, що місійна нелегальна робота віруючих «кілок» Свідків Єгови із залученням у своє віровчення нових adeptів була ефективнішою, ніж партійно-державна антиєговістська пропагандистська машина у синтезі із спецслужбами і місцевим російським православ'ям.

У підрозділі 4.5.4. «Застосування тактики компромату іудеїв» аналізується релігійна і соціальна діяльність зареєстрованої іудейської громади м. Львова та становище трьох незареєстрованих громад Станіславщини.

У цій частині дисертації доведено, що з 1955 р. спостерігається активізація львівської іудейської громади, з двох основних причин: обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів не знаходив порушень законодавства про культу віруючими цієї громади, тому й не переслідував їхньої діяльності; збільшилася єврейська іудейська меншина у Львові. Громада дбала про випічку маці, внутрішній і зовнішній ремонт синагоги, облаштування приміщення на цвинтарі для обряду захоронення, підтримувала зв'язки з дипломатичним представництвом Ізраїлю в СРСР, кореспондентами західних ЗМІ. Але в 1957 р. у громаді почався розкол, так як група хасидів вирішила взяти в свої руки керівництво громадою, яких підтримували деякі колишні чільні керівники громади, які повернулися із ув'язнення. Громада, на думку державної влади, стала осередком сіонізму в регіоні. Використовувалася так звана чорна контрпропаганда про те, що нібито під релігійним прикриттям, здійснюються різні спекулятивні оборудки кримінального характеру, продаж за високу плату т. зв. кращих місць віруючим у синагозі, ініціювалися скандали і бійки. Всі ці «діяння» та «фабрикації» спецслужб мали на меті скомпрометували синагогу, чим і скористався обласний уповноважений і рішенням Львівського облвиконкому від квітня 1962 року громаду було знято з реєстрації, а синагогу закрито. Таким чином, до трьох незареєстрованих іудейських громад Станіславщини додалася ще одна громада Львова. Жодної зареєстрованої іудейської громади у Галицькому регіоні відтоді вже не існувало.

У підрозділі 4.5.5. «Феномен покутництва» розкривається зародження і поширення релігійного руху покутників у західних областях України. Дисертантом доведено, що цей рух виник на Станіславщині у с. Середнє у грудні 1954 р. в середовищі греко-католиків. Цей рух охоплював тих віруючих, котрі були розчаровані політикою Ватикану, котра була направлена на встановлення контактів із Москвою. Органи державної влади, вбачаючи у доктрині покутників антирадянську позицію, заарештували і засудили у 1959-1962 р.р. засновників цього руху, що

призвело до його короткотривалого згасання. У 1963 р. рух покутників знову відновився, а паломництво віруючих із західних областей України до т. зв. святої Середнянської гори активізувалося. Відповідно із цими віруючими влада почала проводити активнішу пропагандистську атеїстичну роботу. Допомогало їй у цьому московське православ'я. Так спільними зусиллями вдалося загальмувати діяльність покутників. Незадоволене рішеннями Третьої сесії II Ватиканського собору покутництво знову почало відроджуватися, відповідно активізувалася боротьба проти нього державної влади. Загалом, у Галицькому регіоні кількість активних покутників не перевищувала 300 віруючих, які ігнорували будь-які державні і громадські заходи радянської влади.

У підрозділі 4.6. *«Висновки»* аналізується що інтенсифікація боротьби з релігією хрущовського режиму призвела до чисельного зменшення легальних релігійних громад, закриття храмів, зняття з реєстрації духовенства, вибіркових репресій проти найактивніших священнослужителів і віруючих, і цей тиск влади найгостріше відчули легальні діючі конфесії. Натомість ті конфесії, котрі були поза контролем влади, діяли у підпіллі, зуміли не тільки уникнути значних втрат, але й наполегливо розширювали свої релігійні впливи на місцеве населення і стали не лише регіональним (ті ж Свідки Єгови), а всеукраїнським і навіть всесоюзним явищем (в результаті здійсненого проти них геноциду в 1951 р.).

У **висновках**, відповідно до мети дисертації, автором зроблено узагальнення та підведено підсумки виконаного дослідження. Дане дослідження простежило конфесійні трансформації в контексті державно-релігійної політики на теренах західноукраїнських областей (Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської) в часових межах 1944 – 1964 р.р. Посилена увага державно-партійних керівників СРСР та УРСР до Галицького регіону України у другій половині 1940-х років пояснюється особливою, не тільки релігійною, а й політичною та ідеологічною ситуацією: наявністю активно діючих загонів УПА, поєднанням релігійності населення з високим рівнем національної свідомості й патріотизму. Враховуючи дані аспекти всесоюзні і республіканські державні органи опрацювали план заходів по скасуванню Берестейської унії і переходу Греко-Католицької Церкви до РПЦ

Московського патріархату. До реалізації заходів із ліквідації Греко-Католицької Церкви активно залучалася Московська патріархія РПЦ та її єпархії в Україні. Саме на цій площині гармонізувалися спільні інтереси православної російської ієрархії і кремлівського керівництва СРСР. Скасування унії і ліквідація Греко-Католицької Церкви на Львівському соборі 8-10 березня 1946 року (на початку Другої світової війни Галицька митрополія налічувала 2259 парафій, 3000 храмів, 2072 священиків і 3,7 млн. вірних) не призвели до одночасного паралельного припинення функціонування греко-католицьких парафій на місцях та їх переходу до РПЦ, водночас й не все греко-католицьке духовенство Західної України перейшло до російського православ'я. Таких, як випливає із дослідження, було близько 590 священнослужителів, із котрих 430 були заарештовані НКВС – МВС і НКДБ – МДБ й засуджені зазвичай на 10 років ув'язнення. Водночас, близько 160 священиків перейшли на підпільне служіння, по суті, закладаючи підмурок майбутньої «катакомбної Церкви», за що піддавалися постійним репресіям. Тому, щоб не допустити активізації «катакомбної Церкви» державна влада посилила пропаганду, як вона вважала, проти цих «залишків уніатства», залучаючи до неї єпархії РПЦ в західних областях України, намагаючись повністю опраправославнити колишніх греко-католиків. Оскільки це не принесло очікуваних результатів, державна влада вдалася до репресій найактивніших священнослужителів підпільної УГКЦ – арештів і судових процесів. Це принесло на деякий час певний ефект і активність підпільної УГКЦ дещо згасла, щоб знову відновитися вже в кінці так званого брежнєвського «застою» і горбачовської демократизації. Депортація польського населення з України до Польщі та українського населення з Польщі до України в 1944-1946 р.р. призвела до суттєвої деструктуралізації Римо-Католицької Церкви в західних областях України. Це й відбилося на становищі Римо-Католицької Церкви в західних областях України, на котру державна влада постійно чинила тиск, обмежуючи її діяльність, знімаючи з реєстрації священиків, релігійні громади, закриваючи діючі костьоли. Репресії і ліквідація органами державної влади в середині 1940-х років діючих структур Вірмено-Католицької Церкви в Західній Україні призвело до її цілковитої ліквідації в Галицькому регіоні. Після скасування державною владою

Греко-Католицької Церкви на Львівському соборі 1946 року значно розширилася мережа Руської Православної Церкви в Галицькому регіоні, так як партійні і державні структури, спецслужби та уповноважені Ради у справах РПЦ і уповноважені Ради у справах релігійних культів активізували процес возз'єднання греко-католицького духовенства, чернецтва і парафій з РПЦ. Московський патріархат, захопивши де-юре, при активному сприянні державної влади греко-католицькі храми і парафії, водночас зустрівся із проблемою утвердження де-факто в західних областях України російської православної традиції, так як возз'єднані греко-католики оберігали свою прабатьківську традицію, відмінну від російсько-православної. Колишні греко-католицькі громади бойкотували направлених до них кадрових православних священиків, не змінювали інтер'єр храмів, в свою чергу возз'єднане духовенство не змінювало жодних греко-католицьких богослужбових практик на російсько-православні. Тому єпископат РПЦ в Галицькому регіоні України разом із обласними уповноваженими Ради у справах РПЦ у 1950-х роках інтенсивніше запроваджував опрацювання, застосовуючи репресивний тиск на возз'єднане духовенство та на непокірні церковні «двадцятки». Водночас, державна влада нарощувала атеїстичну пропаганду, котра не обминула й вірного їй російського православ'я, а наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років активізувала процес закриття діючих зареєстрованих храмів. У трьох західних областях відбувалася двовекторна трансформація в легально діючих громадах ЄХБ і в нелегальних, неприєднаних до ЄХБ громадах: кількість зареєстрованих громад зменшувалася, а кількість віруючих залишалася стабільною і навіть збільшувалася, оскільки зміцнювалася нелегально діюча мережа громад баптистів і п'ятидесятників. У 1964 р. органи КДБ виявили 233 новостворених громади Свідків Єгови, в яких налічувалося до 3 тис. віруючих. Ця релігійна організація зростала в Галицькому регіоні з “нуля”, оскільки у 1951 р. відбулося масове виселення всіх Свідків Єгови до Сибіру з конфіскацією їх житла і майна. Така ж доля спіткала і іудеїв. У Львівській області існувала іудейська громада і діяла центральна синагога у Львові (понад 1500 віруючих) і три незареєстровані іудейські громади в Станіславській області (400 віруючих). Гуманітарна діяльність Львівської

синагоги (фінансова допомога бідним одновірцям, сиротам, організація культурно-просвітницького життя євреїв, налагодження зв'язків із закордонним єврейством та його релігійними організаціями) сприяла росту релігійності євреїв у Львові і перетворенню Львівської синагоги в осередок єврейства Західної України. Саме тому чинність синагогіальної мережі у 1962 р. була владою припинена, синагоги закрито, інституціональний іудаїзм в Галицькому регіоні силоміць, по суті, скасовано. У 1961-1964 р.р. активізувався релігійний рух так званих “покутників”, що виник наприкінці 1954 р. в середовищі греко-католиків, який, по суті, став антиватиканським (як реакція на процеси, що відбувалися у світовому католицизмі, зокрема, на явище “аджорнаменто”, започатковане II Ватиканським Собором (1962-1965 р.р.)) і антирадянським. Загалом у трьох західних областях України державними органами було виявлено майже 300 “покутників”, які намагалися розширити сферу свого впливу на Закарпаття, Буковину і навіть Молдову. Проте крайній фанатизм і догматична обмеженість не давала “покутникам” шансів на значну чисельну і географічно поширену релігійну організацію. Суспільна ізоляція, постійний контроль державних органів, відсутність більш-менш відчутної підтримки з боку широкого загалу греко-католиків не давали “покутникам” можливості перетворитися у діяльну релігійну організацію. У сталінський, 1944-1953 р.р., а особливо у хрущовський, 1953-1964 р.р., періоди виходить низка постанов ЦК КПРС і ЦК КП України, спрямованих на утвердження в суспільстві комуністичної свідомості. Активізується тиск державної влади на релігію й інтенсифікується атеїстична пропаганда: партійними активістами і лекторами в кожному населеному пункті читаються лекції на атеїстичну тематику; посилюється атеїстична пропаганда через ЗМІ; задіюються пересувні науково-атеїстичні виставки; розпочинається процес руйнування партійними і комсомольськими активістами придорожніх хрестів і пам'ятників, «святих місць», храмів, монастирських комплексів. Обласними уповноваженими Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів чиниться тиск на духовенство, церковні «двадцятки», знімається з реєстрації храми, релігійні громади, священнослужителів. Спецслужбами здійснюється переслідування і репресії, арешти, засудження і ув'язнення активних священнослужителів легальних і

підпільних конфесій. Облвиконкомом і райвиконкомом запроваджується так звана радянська обрядовість тощо. Усі ці тотальні антирелігійні заходи партійно-радянської державної влади мали на меті викоринити релігію із суспільного життя і суспільної свідомості.

Динаміку конфесійних трансформацій можна простежити в контексті порівняння чисельності діючих релігійних громад, храмів та духовенства в західних областях України у 1944-1946 роках із аналогічними показниками у 1953-1954 і 1963-1964 р.р., це дало можливість отримати підсумкову статистичну компаративістику державно-церковних відносин у 1944-1964 р.р. (порівняльні таблиці, діаграми, графіки подані у дисертації).

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Стоцький Ярослав. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років.: [Монографія] / Ярослав Васильович Стоцький. – К.: ФАТА, ЛТД, 2008. – 510 с.
2. Stoćkyj J. Międzywyznaniowe konflikty na Ukrainie w latach 1989-1991: przyczyny, przebieg i następstwa / Jarosław Stoćkyj // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2004. – Rok (2). – S. 94-108.
3. Stoćkyj J. Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie Zachodniej na przykładzie Tarnopolszczyzny w latach 1946-1989 / Jarosław Stoćkyj // Pamięć i sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej. – Warszawa, 2005. – № 1 (7). – S. 203-226.
4. Стоцький Я. Поширення російського православ'я в Тернопільській обл. (1946-1953 рр.) / Ярослав Стоцький // Народознавчі зошити. – 2005. – Ч. 1-2 (61-62). – С. 16-23.
5. Стоцький Я. Хрущовська «відлига» і московське православ'я у Тернопільській області / Ярослав Стоцький // Мандрівець. – 2005. – № 4 (57). – С. 33-39.
6. Стоцький Я. Ставлення ОУН та УПА до проведення Львівського собору 1946 року / Ярослав Стоцький // Мандрівець. – 2007. – № 6 (71). – С. 21-25.

7. Stoćkyj J. Moskiewskie prawosławie a chruszczowska „odwilż” w obwodzie tarnopolskim / Jarosław Stoćkyj // Biuletyn ukrainoznawczy. Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. – Przemyśl, 2006. – № 12. – S. 171-188.
8. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква в Західній Україні у хрущовський період / Ярослав Стоцький // Мандрівець. – 2008. – № 2 (73). – С. 46-54.
9. Стоцький Я. Конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944-1946 рр. / Ярослав Стоцький // Український історичний журнал. – 2008. – № 3 (480). – С. 123 - 134.
10. Стоцький Я. Баптизм і п'ятидесятництво в Західній Україні у хрущовський період / Ярослав Стоцький // Схід. – 2008. – № 4 (88). – С. 101 - 107.
11. Стоцький Я. Становище пізнього протестантизму і неохристиянства в Західній Україні у 1944-46 рр. / Ярослав Стоцький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2008. – Вип. 1. – С. 159 - 166.
12. Стоцький Я. Активізація боротьби з релігією в Західній Україні у 1960 – 1964 рр. / Ярослав Стоцький // Мандрівець. – 2008. – № 3 (74). – С. 47 - 54.
13. Стоцький Я. Іудейське, єговістське і мусульманське віровизнання під тиском влади у західних областях України в 1947 – 1953 рр. / Ярослав Стоцький // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2008. – Випуск 14. – С. 221 - 227.
14. Стоцький Я. Фіаско пошуків компромісу римо - і греко - католицьких церков із більшовицькою владою / Ярослав Стоцький // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 47. – С. 128 - 138.
15. Стоцький Я. Римо-Католицька Церква в західних областях України під тиском влади у хрущовський період / Ярослав Стоцький // Схід. – 2008. – № 5 (89). – С. 73 - 78.

16. Стоцький Я. Експансія РПЦ у західних областях України (1947 – 1953 рр.) / Ярослав Стоцький // Український історичний журнал. – 2008. – № 5 (482). – С. 137 - 146.
17. Стоцький Я. “... Духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне”: УГКЦ у західних областях України в 1947 – 1949 рр. / Ярослав Стоцький // Історичний журнал. – 2008. – № 6 . – С. 3- 13.
18. Стоцький Я. Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954-1959 рр.) / Ярослав Стоцький // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – 2008. – Вип. 35. – С. 221-241.
19. Стоцький Я. Доля чернецтва, духовенства і парохій УГКЦ у західних областях України у 1950-1953 рр. / Ярослав Стоцький // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 283-293.
20. Стоцький Я. «Острови» римо-католицизму в західних областях України у 1947-1953 роках / Ярослав Стоцький // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – 2008. – Вип. 17. – С. 60-71.
21. Стоцький Я. РПЦ у хрущовський період на Львівщині / Ярослав Стоцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Випуск 17. – 2008. – С. 513-518.
22. Стоцький Я. Наступ державної влади на РПЦ у Івано-Франківській (Станіславській) області в хрущовський період / Ярослав Стоцький // Мандрівець. – 2009. – № 1 (79). – С. 45-51.
23. Стоцький Я. Вплив державної влади на становище громад пізнього протестантизму в західних областях України у 1947-1953 р.р. – Українське релігієзнавство. – К., 2009. – № 49. – С. 236-248.
24. Стоцький Я. Греко-католицька опозиція в 1946-1953 рр. (на прикладі Тернопільщини) / Ярослав Стоцький // Збірник праць: Тернопільський міський осередок Наукового товариства ім. Шевченка (ТМО НТШ). – Т., 2004. – Том 1. – С. 118-133.

25. Стоцький Я. Замоїський синод 1720 р. і латинізація в УГКЦ / Ярослав Стоцький // Київська традиція і східний обряд в Українському християнстві. (Науковий збірник): матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., 5 черв. 2004 р.: стаття доповіді. – Т., 2004. – С. 191-199.
26. Стоцький Я. 1946 рік: суспільно-політичні і конфесійні процеси в Тернопільщині / Ярослав Стоцький // Українське християнство: історія трагедій та уроки сьогодення (1596-1686-1946). Науковий збірник: матеріали міжнар. наук. конф., 3 лист. 2006 р.: стаття доповіді. – Т., 2006. – С. 96-101.
27. Стоцький Я. Державно-церковні відносини в контексті релігійного і національного відродження України (1988-1991 рр.) / Ярослав Стоцький // УГКЦ і національна ідея: трагедія – 46. (Науковий збірник): матеріали наук.-практ. конф., 11 черв. 2006 р.: стаття доповіді. – Т., 2006. – С. 71-78.
28. Стоцький Я. Етноконфесійні трансформації в контексті польсько-української депортації / Ярослав Стоцький // Збірник праць: Тернопільський міський осередок Наукового товариства ім. Шевченка (ТМО НТШ). – Т., 2007. – Том 3. – С. 122-144.
29. Стоцький Я. Модерна Україна і виклик національно-релігійної свідомості / Ярослав Стоцький // Конфесійне багатоманіття України в контексті духовного і національного відродження. Науковий збірник: матеріали наук.-практ. конф., 27 квіт. 2007 р.: стаття доповіді. – Т. 2007. – С. 191-199.

АНОТАЦІЯ

Стоцький Я. В. Конфесійні трансформації у західних областях України (Галицький регіон) в контексті державно-релігійної політики у 1944-1964 р.р. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 09.00.11. – релігієзнавство. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди Національної академії наук України, Київ, 2009.

Дисертація висвітлює особливості політики Радянської держави щодо діючих релігій в західних областях України (Галицький регіон). На основі архівної

джерельної бази та наявної історіографії аналізуються форми та методи державної політики щодо релігії, реакція самих релігій на політику відносно них, а також наслідки цієї політики. Простежуються особливості розвитку діючих релігій та їхніх конфесій в даному регіоні: структура, напрямки діяльності, проблеми, трансформації тощо.

Ключові слова: державна політика, Галицький регіон, конфесійні трансформації, Українська Греко-Католицька Церква, Римо-Католицька Церква, Вірмено-Католицька Церква, Руська Православна Церква, протестантські конфесії, Московський патріархат, Ватикан.

АННОТАЦИЯ

Стоцкий Я. В. Конфессиональные трансформации в западных областях Украины (Галицкий регион) в контексте государственной религиозной политики в 1944-1964 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 09.00.11. – религиоведение. Институт философии имени Г. С. Сковороды Национальной академии наук Украины, Киев, 2009.

В диссертации анализируются особенности политики Советского государства по отношению к действующим религиям в западных областях Украины, раскрываются формы и методы этой политики, реакция самих религий на неё, а также последствия этой политики.

В диссертации осуществлён анализ особенностей исторического развития и конфессиональных трансформаций Римско-Католической Церкви, Украинской Греко-Католической Церкви, Русской Православной Церкви, Армяно-Католической Церкви, иудейских общин, Церкви Евангельских христиан-баптистов, Церкви Христиан веры евангельской, Церкви Адвентистов седьмого дня, общин Свидетелей Иеговы, исламской общины, общин покутников в западных областях Украины в 1944-1964 годах.

Обосновывается, что освобождение Красной Армией западных областей Украины от немецко-нацистской оккупации, а также депортация 1944-1946 годов

украинского населения с Польши и польского населения с Украины существенно изменила конфессиональную карту Западной Украины.

Доказано, что западные области Украины, в первую очередь её галицкий сегмент, в период 1944-1964 годов были, у сравнении со всей Советской Украиной, своеобразным оазисом высокого национального и духовно-религиозного сознания, территорией активной вооружённой антикоммунистической борьбы, с широко действующей сетью церквей и религиозных организаций, значительная часть которых подчинялась своим заграничным центрам (католическим, протестантским, иудейским). Государственная политика СССР и подвластного Кремлю правительства УССР была направлена на насильственный слом национально-религиозной непоколебимости населения этого региона Украины (прежде всего с целью воспрепятствовать его влиянию на остальные регионы УССР) путём применения комплексно-системных административных, политических, идеологически-пропагандистских мер, направленных на коренную трансформацию традиционного церковно-религиозного комплекса, нейтрализацию национально-религиозных, духовно-этических выражений сознания украинцев и верующих других этнических конфессиональных сообществ, распространённых в этом регионе.

В этом контексте в сталинский и особенно в хрущевский периоды выходит ряд постановлений ЦК КПСС и ЦК КП Украины, направленных на утверждение в обществе коммунистического сознания. Активизируется давление государственной власти на религию и интенсифицируется атеистическая пропаганда: партийными активистами и лекторами в каждом населённом пункте читаются лекции на атеистическую тематику; усиливается атеистическая пропаганда через СМИ; задействуются передвижные научно-атеистические выставки; начинается процесс разрушения партийными и комсомольскими активистами придорожных крестов и памятников, «святых мест», храмов, монастырских комплексов. Областными уполномоченными Совета по делам РПЦ и Совета по делам религиозных культов осуществляется давление на священнослужителей, церковные «двадцатки», снимается с регистрации храмы, религиозные общества, священнослужителей.

Спецслужбами осуществляется преследования и репрессии, аресты, обвинения и заключение активных священнослужителей легальных и подпольных конфессий. Облсполкомами и райисполкомами вводится так называемая советская обрядность и т. п. Все эти тотальные антирелигиозные меры партийно-советской государственной власти предполагали искоренить религию из общественной жизни и общественного сознания.

Ключевые слова: государственная политика, Галицкий регион, конфессиональные трансформации, Украинская Греко-Католическая Церковь, Римо-Католическая Церковь, Армянско-Католическая Церковь, Русская Православная Церковь, протестантские конфессии, Московский патриархат, Ватикан.

ANNOTATION

Ya. V. Stotskii. Confessional transformations in the Western regions of Ukraine (Galitsky district) in the context of the state-religious policy in 1944-1964. – Manuscript.

The dissertation on the competition for a candidates degree of historical sciences according to the speciality 09.00.11. – religious studies. G. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2009.

The dissertation is devoted to the analysis of the peculiarities of the Soviet State polity as to the existing religions in the western regions of Ukraine. On the basis of the archival sources and the existant historiography the forms and methods of the state policy concerning religion, the religions' response on the policy towards it and the results of this policy have been analysed.

The peculiarities of the development of the existing religions and their confessions in the region as structure, trends, problems, transformations etc have been investigated.

Key words: state policy, Galitsky district, confessional transformations, Ukrainian Greek-Catholic Church, Rome-Catholic Church, Armenian-Catholic Church, Ruska Orthodox Church, protestant confessions, Moskovsky patriarchate, Vatican.